

Студията **„Небето в българската книжнина през XIX век. Атмосферата, въздушните явления и светилата в речниците, научната книжнина и ранното стихотворство“** е написана докато бях все още студент в III-IV курс специалност „Българска филология“ (5-годишен курс на обучение) и е завършена окончателно в края на 2000 година. Изследването бе проведено благодарение на двугодишна изследователска стипендия (1998-2000) към „Отворено общество“, предназначена за студенти от хуманитарните науки.

Кратък откъс (9 стр.) е публикуван в сборника *Как с думи се правят светове*, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ през 2005 год.

Благодарен съм на Ани Илков и Димитър Камбуров, които оказаха морална подкрепа за това изследване.

При позоваване:

Видински, Васил (2000) - *Небето в българската книжнина през XIX век. Атмосферата, въздушните явления и светилата в речниците, научната книжнина и ранното стихотворство*; url = <http://www.vidinsky.com/c/nebeto.pdf>, 99 стр.

14 декември 2015 г.

Васил Видински

Васил ВИДИНСКИ,
III-IV курс, специалност "Българска филология",
СУ "Св. Климент Охридски"

НЕБЕТО В БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА ПРЕЗ XIX ВЕК

Атмосферата, въздушните явления и светилата в речниците, научната книжнина и
ранното стихотворство

Мото-утешение:

"Кат човека беда снайде,
кат го сплетат людски страсти,
он у небо нека гледа -
там са наши сички сласти."

Кръстю Пишурка - "*Утешение*":

Съдържание:

ПРЕДГОВОР	3 -
ВЪВЕДЕНИЕ - В РЕЧНИЦИТЕ	6 -
(1) НЕБЕТО КАТО "ЧАСТ ОТ СВЕТА" И КАТО "МЯСТО"	6 -
(2) НЕБЕТО КАТО ПРОСТРАНСТВО ДО ОБЛАЦИТЕ ИЛИ ДО ЗВЕЗДИТЕ	8 -
ЧАСТ I - НАУЧНАТА КНИЖНИНА	11 -
ФИЗИКАТА СРЕЩУ ФИЗИЧЕСКАТА ГЕОГРАФИЯ <i>За ЛАКОМИЯТА НА НАУКИТЕ</i>	12 -
РАЗДЕЛЕНИЕТО НА ИЗКАЗИТЕ И ПЪРВАТА КНИГА ЗА НЕБЕТО <i>За ОЧЕВИДНОТО-ВИЗУАЛНО</i>	16 -
ПОРТОКАЛЪТ КАТО ЯЙЦЕ ИЛИ ГЕОЦЕНТРИЗМЪТ Е УЮТ <i>За САМОУЧИТЕЛЯ ПО НАУЧНИ ФРАЗИ</i>	19 -
ОСОБЕНИТЕ РЕЧИ СРЕЩУ ПРАЗНОТО ПРОСТРАНСТВО <i>За ПЪРВАТА КНИГА ПО ФИЗИКА И РАЗДЕЛЕНИЕТО НА АТМОСФЕРАТА</i>	23 -
ВЪЗДУХЪТ Е ПРОТОЧНО, ВЛАЖНО ТЯЛЮ <i>За ЕМАНЦИПАЦИЯТА НА ВЪЗДУХА И ОТНОСИТЕЛНОСТТА НА ДВИЖЕНИЕТО</i>	28 -
НЕБЕТО ЩО Е? <i>За ДЕАНТРОПОЛОГИЗАЦИЯТА НА СВЕТИЛАТА ПРЕДИ ДЕАНТРОПОЛОГИЗАЦИЯТА НА НЕБЕТО</i>	31 -
НАРОДНАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ И ТРАНСКРИПЦИЯТА <i>За РАЗДЕЛЕЧАВАНЕТО НА ДВЕТЕ КРАЙНИ ТОЧКИ НА СЛОВЕСНОСТТА</i>	34 -
ТУКА АКО И ДА СЯ НЕ ВИДИ НИЩО, ВСЕ ПАК ТРЯБУВА ДА ИМА НЯЩО <i>За ШУПЛИТЕ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО</i>	38 -
"ЗЕЛКАТА В ЧУВАЛА" И ЗАЩО НЯМА НИТО ВРЪШНИК, НИТО НЕБЕ <i>За РАЗ-ОЧАРОВАНИЕТО ОТ НАУКАТА</i>	41 -
НЕБЕТО Е СЛОЖНО ОРЪДИЕ, КОЕТО ИЗГРАЖДА НРАВИТЕ, КУЛТУРАТА И ЗАНАЯТИТЕ <i>За СЛОЖНОСТТА КАТО ИСТОРИЯ И БЕЗСИЛИЕТО НА ЕЗИКА</i>	44 -
КРАЯТ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО И ЗАЛЪГАЛКИТЕ <i>За СМЪРТТА НА ЧИТАТЕЛЯ И УТОПИЯТА ЗА ЕЗИКА</i>	50 -
ЧАСТ II - ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКОТО СТИХОТВОРСТВО	53 -
ГРАНИЦИТЕ НА НЕБЕТО. ДВЕТЕ АТМОСФЕРИ <i>За ПОЯВАТА НА ИСТОРИЯТА</i>	54 -
НЕБЕТО Е СВЕТЛИНА, ТВЪРД ИЛИ МЯСТО <i>За ПОНЯТИЯТА И ОБЛАСТИТЕ, КОИТО ИЗПОЛЗВАМЕ</i>	59 -
ТЪМНИНАТА, КОЯТО ИДВА ОТ НЕБЕТО И ОТ ОЧИТЕ <i>За ИЗСТАВАЩОТО СЛОВО</i>	64 -
НАЧИНИ НА ГОНЕНЕ НА ТЪМНИНАТА ОТ АТМОСФЕРАТА И ОТ СЕБЕ СИ <i>За ВРЪЗКАТА МЕЖДУ ГЛАГОЛНИТЕ ДЕЙСТВИЯ И ПЛЪТНОСТТА НА АТМОСФЕРАТА</i>	74 -
МЪЛЧАНИЕТО И ЗНАНИЕТО НА СВЕТИЛАТА И НЕБЕТО <i>За МЕТАФОРАТА КАТО "ШУПЛА"</i>	81 -
ПОКРИВАЛАТА, ОГЛЕДАЛАТА И АТМОСФЕРАТА (БОЗВЕЛИ) <i>За ГЕОМЕТРИЯТА И ФИЗИКАТА НА ПРЕХОДНОТО ПРОСТРАНСТВО</i>	87 -
ОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ АТМОСФЕРАТА И ВРЕМЕТО (ПЕШАКОВ) <i>За ЗАВРЪЩАНЕТО КЪМ СЛОЖНОСТТА И ЗА ВЛАСТТА НА НЕБЕТО</i>	90 -
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	91
БИБЛИОГРАФИЯ:	94

Предговор

Какво означава думата “небе” за ранновъзрожденското стихотворство, късновъзрожденската физическа и географска научна книжнина и следвъзрожденските речници?

Първата стъпка към отговора е това изследване. Без претенции и полу на шега то може да се определи като "*разгърната речникова статия*". И заради своята структура, и заради постоянните уточнения. В някои части на текста са предложени единствено начални сведения и по-общи насоки, докато други места са окончателно завършени.

Покрай основните въпроси разглеждаме и проблеми, които възникват от коментирането на словесността и нейните основни насоки.

Ще бъдат съпоставени конфликтни, разминаващи се или близки гледища за небето, въздуха, атмосферата и светилата (сравнителен подход). Направен е опит да се поставят представите и разказите за небето в развитие (историзиращ подход), но някъде са дадени само общите насоки.

Обхват на изследването и обяснение за структурирането на материала:

1. *В речниците* - обхват: два по-големи следвъзрожденски речника в българската книжнина и някои общославянски словници и речници издадени извън България; Забележка: Речниците са ни необходими единствено като въведение, за да илюстрираме нормата, кодификацията на езика и думите (в случая думата “небе”).

2. *В научната книжнина* - обхват: всички късновъзрожденски издадени трудове по физика и космография и основните в областта на географията и землеописанието (вкл. преводните);

3. *В стихотворството* - обхват: представителни ранновъзрожденски автори, както и стихосбирки на по-малко известни или анонимни стихослагатели: Павел Дуванлийски, Димитър Попски, Неофит Рилски, Константин Огнянович, Георги Пешаков, Неофит Бозвели, Стефан Василев, Кръстьо Пишурка, Андрей Петкович,

М. Маджаров. Запознахме се и с произведения на: Георги Раковски, Райко Жинзифов, Добри Чинтулов, Григор Пърличев, Петър Иванов, Никола Живков.

Какво е общото между тези разнопосочни и разновременни области?

И трите обсъждат небето. И трите са сред първите опити в своята област - всъщност изследваме най-ранните речници и научни опити издадени в книги. Без да игнорираме историческата ситуация (всеки период има своя характеристика - късно-, ранно-, следвъзрожденски) ние съпоставяме (и) най-ранния език, с който се говори за небето в различните области. Към стихотворството не е удобно да се приложи подобно определение (най-ранен език). По тази причина без да коментираме основанията за отделянето на авторите като възрожденски спрямо техните предходници, ние се придържаме към най-пълния подбор, направен в сборника "Българска възрожденска поезия", ред. Кирил Топалов, 1980 г.

С други думи: разглеждаме отправната точка, в която се изменя езика. И то не за определен исторически период като цяло, а за всеки "жанр" поотделно. Всъщност ние се разпростираме във времето, но стесняваме предмета си на изследване. А той е: началото на небоописанията във всяка част от книжнината.

Уточнение към теоретичните предпоставки:

На думи Възраждането предлага по-ясни разделителни белези между лирика, изкуство, поезия и наука... Изборът на "научни текстове" и "стихотворения" в този анализ съответства на две(те) крайни точки на словесността според самите възрожденски книжовници. Да приложим и една илюстрация:

Науката е "разкриване на готови форми", изкуството "създаване на нови форми" *Шишков* [1873: 17 страница]. Науката е обвързана с ученето, а изкуството с "испитване на силите си" и "искус". Самите изкуства (и то творческите, а не механическите) биват пластически и тонически - *Шишков* [1873: 18] (тоническите са "Музика, Словесност"). Словесността бива проза и поезия (Риторика и Пиитика). Или по-детайлизирано: ум към въображение и чувство; съществуващ мир към идеален, ясност към благозвучие и музикална хармония. Самата поезия бива 1) лирическа, 2) епическа, 3) драматическа. Най-много сходство с музиката и най-

чувствена, а не постигната с ума е лириката. “Добрите са удържали всякакви разсъждения там” *Шишков* [1873: 172]. В хода на анализа ще проверим и тези твърдения.

По въпроса за транскрипцията:

Всички несъществуващи букви са заменени със съответните им днешни еквиваленти (изключение е "ы" в думата "мы"), словоредата и букворедата е запазен.

Начало-финал:

И в научната, и в художествената литература небето е *единствената* реалия наречена “пресложна!” (“място пресложно”, “оръдие пресложно”). Нашето изследване има и тази цел - да покаже, че това действително е така и да обясни, защо е точно така.

Въведение - В речниците

Разглеждането на речниците има за цел да установи един по-късен (следвъзрожденски) наукообразен контекст. Той (постфактум) определя изведените значения от стихотворството и научната книжнина. Всъщност ние започваме с най-късните текстове - речниковите статии, които обобщават възрожденските творби в определения. Връщайки се назад (през научната книжнина към стихотворството) и вървейки последователно напред (във всеки "вид словесност" поотделно) в нашето представяне-анализ тези определения се допълват все повече, за да изградят цялостната представа за това какво представлява небето за тази епоха.

Въведението е върху следния материал:

“Небо, небеса” =

Геров [1899]: 1) онаиа част от свята, в която ся врътят слънцето, месечината и звездите; 2) място, дето Бог показва славата си на праведниците; 3) казва ся понякога вместо Бог;

СЦСРЯ [1847] = *СДСЯСОЕ* [1899]: 1) превыспренняя част мира, в которой святила совершают свое течение, тверд 2) място, где бог ощутительно открывает славу свою избранным 3) вмс. Бог, промысл, провидение

РСП [1884]: 1) мястото на блаженството в онзи свят - “третьото небе” - там се вижда Господа; 2) пространството до облаците; 3) до звездите

Дьяченко [1900]: 1) вообще пространство окружающее нашу землю, т.е. воздушное, звездное и превыспреннее небо, преимущественным местом пребывания Бога 2) пространство или расстояние от земли до тверди, гдѣ царят птицы; там бывают воздушныя явления и знаменія

Срезневский [1895]: 1) видимое небо; 2) воздушное пространство; 3) обител Бога

(1) Небето като “част от света” и като “място”

Когато се съпоставят различните речникови статии прави впечатление следното: структурирането на отделните подзначения се различава в повечето от тях. Въпреки това могат да бъдат изведени няколко варианта, които да изиграят ако

не ролята на обобщителни, то поне на изчерпващи полето определения спрямо останалите речници - това са: *Геров* [1899] и *СЦСРЯ* [1847] (както и идентичният му в определянето на думата “небе” - *СДСЯСОЕ* [1899]). В тези речници са посочени по три значения.

Първото значение: небето като част от...

Второто: небето като място...

И третото значение: небето е вместо...

Ще се ограничим само до функционалното представяне. Например, че небето е вместо (или небето е място), а не точно какво замества (“провидение”, “промисъл”, “Бог”) или какво има в мястото.

Очертаното разделение се наблюдава и в научната книжнина, и в стихотворството. Естествено в просветителските научни съчинения и начинания случаят “небето е вместо” не се среща. От друга страна, нашето изследване няма да се интересува от фигуратива в стихотворенията от типа: “небето е вместо” - това е твърде утъпкана и трудна посока за една студентска разработка. И така: изоставяме варианта “небето е вместо” за бъдещи изследвания.

Това, което разграничаваме е “небето като част” от “небето като място”. Въпреки че се наблюдават изключения може да се каже, че представите в научната книжнина се свързват по-скоро с небето като “част от...”, а в стихотворството с небето като “място”. И за да бъдем по-прецизни: в художествените творби се наблюдава преход от “небето като място” към “небето като част”. Но този преход излиза извън времевата рамка на ранновъзрожденската литература, която сме избрали и е загатнат единствено при Константин Миладинов и Георги Пешаков.

Разликата между двете състояния е в съотнасянето на частта към цялото. “Небето като място” е в ролята на божествено вместилище “дето Бог показва славата си”. Но освен тази заявена съдържателна страна, мястото е обвързано с понятията (по-скоро “думи”) слава и блаженство. Те повтарят семантичната структура на “място” -

а) границата на смисловата страна е условна (у-словността може да се приеме и етимологично, като присъствие в словото);

б) разгръщането, употребата на думата се определя единствено от *допълнителни* субстантивирани елементи;

в) "мястото" не е част от дадена цялост, а е участък, който се разпознава от присъствието на обект (или субект) в него, или от перспективата и зрителния ъгъл на наблюдаващия.

"Мястото" е по-скоро с флуидни характеристики; и този мотив постепенно е разгърнат в ранното стихотворство. Мястото е центростремително, за разлика от частта, която е донякъде със зададени граници. Не случайно "енергийността на божественото присъствие" умело се съчетава с функцията на мястото да бъде определяно от чуждо присъствие. *Мястото е там, където е неговото означаемо.*

"Небето като част" е свързано с по-видимо определените обекти "слънцето, месечината и звездите" и с движенията (забележително е отсъствието им в "небето като място") - "въртене" и "течение". Тези езикови форми характеризират преместване, видима пространствена промяна. Докато "показването" и "откриването" при "небето като място" са затворени движения и са изменения на преживяването, а не толкова променлива физическа характеристика.

Разсъжденията до тук са от общ характер, т.е. никаква особена специфика за Възраждането не би трябвало да следва от последните изводи. От друга страна, влизайки в контекста на речниковите значения, ние използваме при анализа самите определения на място и част, които се срещат в конкретния речник. По този начин повтаряме порочния кръг на речниковия тълковен жанр, който сам определя себе си, но се доближаваме и до словоупотребата от XIX век.

Мястото и частта могат да бъдат представени и като символи на определени школи в натурфилософията - линията на Декарт срещу линията на Нютон. Ала с тези проблеми ще се срещнем по-подробно в следващата част, където настоящите наблюдения върху речниците ще бъдат допълнени и развити.

(2) Небето като пространство до облаците или до звездите.

Сега предлагаме второ разделение, не функционално, а структурно - пространствено. Обръщаме внимание на разделието в речниците на небето на две "части": *РСП* [1884]; *Срезневский* [1895]; *Дьяченко* [1900] (1. вообще

пространство обхващащо наша земя - 2. пространство или разстояние от земя до твърди). Най-общо, но точно ги разграничаваме така: върхна видима част и долна въздушна част.

На пръв поглед постъпваме некоректно в случая - това, което наричаме "горна, върхна видима част" не съответства по обем на словосъчетанието, което замества от речниковата статия - "вообще пространство". Желанието ни да определим два типа небе не е желание да следваме в случая точното речниково разделение, което представя в единия случай небето като родово понятие въобще ("вообще пространство"), а във втория като подвид на този род, конкретизирайки го ("разстояние от... до..."). Ние не цитираме, а по-скоро стремим се да анализираме да реконструираме структурата, фактическото присъствие на разделител (твърд) между светилата и въздушните течения. Вземайки родово-видовото съответствие ние възстановяваме другия подвид като към наличния "разстояние от земя до твърди", добавяме допълнителната част до обобщаване на родовото - разстоянието от твърдата нататък. В един от случаите - *Срезневский* [1895] - речниковата статия представя небесната подредба по описания начин, и въз основа на това предполагаме, че разсъжденията ни са съобразени и с контекста.

Това разграничение (върхна видима част и долна въздушна част) ще ни послужи при анализите на стихотворството и научната книжнина и е един от основните фигуративни и разказвателни похвати в разглежданите творби.

Интересно е, че в другите текстове (стихотворни, научни) тези речникови значения прерастват в различен, но цялостно проведен, небесен модел, който определя не само въздушната структура, но дори границите на усещането, паметта и познавателните способности. Това разделение се приплъзва в посока към онтологичните опозиции, въпреки че няма и не може да има такъв същностен обхват.

Забележка: В Геровия речник няма подобно разделение, но си позволяваме да го използваме, защото присъства, както посочихме, в стихотворството и научната книжнина (напр. в самия *Геро* [1849]). Такова разделение на две небесни части

съществува леко изменено в определението на думата “небе” и в съвременния български тълковен речник - *БТР* [1963].¹

---

¹ Подобен сравнителен анализ на думите *връшник*, *кобе*, *атмосфера* би задълбочил схващането на цялата небесна реалия и би спомогнал за по-доброто разбиране на научната част от текстовете.

Част I - Научната книжнина

Тази част от изследването трябваше да се примири с многобройните теоретични проблеми, на които се натъкна. Освен десетте оригинални книги, бяха анализирани и множество преводни, които не могат да бъдат адекватно тълкувани без да бъде налице оригинала. За съжаление нито една от преводните книги не е достъпна на езика, на който е написана.

От друга страна, анализът не може винаги да претендира за откриване на типичното в българското Възраждане по отношение на тези наукообразни проблеми, тъй като и оригиналните родни творби са всъщност *компиляции*.

Единственият автор, който би могъл да допринесе за открояването на нещо специфично в изследванията върху небето през XIX век - д-р Петър Берон - остава извън нашето тълкуване. Причините са, че той не е повлиял на тази книжовност, която анализираме, поради това, че трудовете му не са печатани на български.

Естествен е въпросът: какво се търси тогава?

Първо: разгледахме употребата на някои думи, които се понятизират, но все още не са термини. Интересът ни бе насочен в посока към самото зараждане на научния изказ, но това не беше единствената цел на изследването ни, защото чрез резултатите от езиковия анализ ние се доближавахме до самия мотив за небето.

Второ: Самите научни книги изграждат контекст за съпоставяне със следващата част - анализите върху стихотворството - и са необходими за сравнителния подход.

Трето: чрез анализа ние добивахме представа за изказите през Възраждането и за развитието на "идеята за новобългарския".

Важна част за тази разработка бе опитът да се проследи диахронното развитие на понятията и представите за небето във физиката и географията през Възраждането. Периодът е кратък, но има съществени различия от *Бардовски* [1842], *Фотинов* [1843] до *Гюзелев* [1874] и *Мори* [1873]. Тези различия могат да бъдат обобщени по следния начин: в първите текстове повечето от понятията са антропологизирани. Небето е място, на което се вижда слънце; въздухът е влага, сред която живеем... В края на разглеждания период определенията загубват своя

антропологизъм: "течно кълбо от пари"; "течно тяло"; еластична влага. Важно е да се отбележи, че този процес е противоположен на развитието, което се наблюдава в стихотворството.

Допълнително сведение: процесът в научната книжнина продължава още едно-две десетилетия след периода, който обхващаме, но тенденцията се запазва. Самите преводачи имат пряка заслуга за това движение, защото тъкмо техен е избора, например между "синонимните" понятия "пъргав" или "удободвижим", или "еластичен". Всяко от тези понятия съответства на различен етап от деантропологизацията.

Най-общо могат да се посочат три основни проблема при описанието на въздуха (небето) в научната книжнина.

(1) Проблем са отношенията между въздух, атмосфера, небе, кобе, газ, твърд, небосклон, връшник, удободвижим, еластичен, пъргав, жилавина, упругост... Разнообразието от преводи на установените чужди термини създава трудно съвместими възрожденски модели, от които всеки претендира за изчерпателност и точност.

(2) Проблем е "тънността" на въздуха и липсата на тежина, които го сторват непознаваем за чувствата ни, срв. *Гюзелев* [1874].

(3) За да се добие по-ясна представа за небето е необходимо да се разграничат отделните науки, които го изследват. Трябва да определим отношенията между космография, физическа география и физика - какво описват в небето и различията в тяхната терминология. Нека тръгнем тъкмо от тук.

Физиката срещу физическата география.

За лакомията на науките

Започваме нашето изследване върху науката с това, че и физиката, и географията извършват небоописания. И тъй като ги разглеждаме заедно, редно е да се запитаме - не говорят ли по различен начин за небето двете науки? Дори

обектът на техния интерес да е един и същ, то предметът би трябвало да е различен.

За да въведем читателя в бъркотията около небето, нека първо научим с какво се занимават самите възрожденски науки.

През 1842 година излиза първата книга, включена в нашето изследване - "Математическа география" (превод от руски - Иван Богоров). Ето как се коментира в нея йерархията на науките: от една страна - "космография описва вселенная" *Бардовски* [1842: 7], от друга: "сичките тела гдето ги е создал Бог, наричат се *вселенная*" *Бардовски* [1842: 7], а от трета: "сякое нещо, което има дължина, широчина и дебелина, нарича се тяло" *Бардовски* [1842: 1]².

Неприятното дело, което сторихме е, че веднага въведохме нова наука - космографията. И за да изясним положението, нека приведем самото определение: "космографията описва всички създадени от Бога неща, които имат дължина, широчина и дебелина". Това е едно много приятно начало за нашето изследване, защото повече няма какво и да искаме от една "голяма наука", освен да опише почти всичко.

После Бардовски обяснява, че неразделна част от Космографията е Географията и землеописанието е наука, която "ни учи да познаваме различните страни на земний глобус" *Бардовски* [1843: 1]. Ние веднага бихме се съгласили с това твърдение на Бардовски, но когато то бъде разгърнато в "Общее землеописание вкратце за сичката земля" (преведено от Фотинов през 1843), трябва малко и да се замислим. Първо - "Землеописанието бива: Поучително, Повествователно (Историческо), Гражданско и Поместно." *Фотинов* [1843: 5], и второ - конкретно поучителното Землеописание се занимава не само с "вся поверхност земна", но и "повествува же и казува какви приключения станаха

---

² За допълнително уточнение какво означава "вселена" ще ни послужи един физически труд - "По земята види хора и животни, дръвие и трева, камъње и метали; по небето гледа слънце месец и звезди. Всички тия нечта ся намират у неизмерений шириний, който наричати *святско пространство* или *вселенная*." *Шуберт* [1872: 1]. Добре е да разграничаваме светското от религиозното пространство, както разграничихме в речниците значенията "място" и "част" от "вместо".

според различни и достопаветни времена и лета; описува политически живот и вероисповедание на сичките народи земни, нравното им житие и живение..." *Фотинов* [1843: 5]. Ако още не сме озадачени от обхвата на Землеописанието (включващо само в една своя поучителна част - история, политика, вероизповедание, бит), то нека погледнем Богоров в своя авторски текст от 1851. Там той заявява, че географията се състои от: "Козмография (sic!) (или математическа География), физическа География и политическа." *Богоров* [1851: 1]. Изненадващо Географията се оказва най-обхватната наука, по-обхватна дори от онази, която описва вселената и всички неща, които имат дължина, широчина и дебелина. Богоров дори обяснява, че Космографията се занимава конкретно със Земята и "сношенията ѝ кам другите страни на Вселенная" *Богоров* [1851: 1]. Ето така внезапно през 1851 г. Космографията се е свила до математическа наука за Земята.

Това естествено не пречи след 5 години да се появи Георги Икономов, за да обясни, че Космография се състои от Астрономия и География - *Икономов* [1856: 2] и да допълни, че "Землеописанието дръжи най-пръвото действително място", защото "учи ни да познаем и нравите на народите, правленията им добрините и злините им" *Икономов* [1856: Предисловие]. Явно Землеописанието е сериозно обвързано с морала и тази традиция да се свърже всичко земно с всичко човешко откриваме в стихотворството, но не толкова във физиката.

Ако все още имате обяснение за част от събитията, ето какво се появява в превод от руски през 1873: "*Космографията* (дума в дума - описание на вселенната) разгледва Земята, като част от вселенната, като тяло на мирът" *Малинин* [1873: 5] - това е твърдението и на Богоров от 1851, но то е допълнено от следното: "Необходима част от космографията съставя *физическата география*." *Малинин* [1873: 5]. Да спрем с цитатите и да обясним ситуацията, на която сме се натъкнали.

Видно е, че Географията е една клокочеща, невъздържана и неустановена наука, която опитва да обхване всичко, що има общо със Земята. А към нашата планета, по естествен начин, принадлежи и атмосферата. Това е причината да включим в изследването ни землеописатели, които заявяват, че описват... небето.

Неуредиците дали Землеописанието включва описанието на Вселената или напротив - Космографията е по-обща от Географията, са странични за нас, но пък ни демонстрират стремежа на двете да са най-обхватните науки (става дума за обхват, а не за качество или "първа наука"). Това проличава и на изказно ниво (специфични "ненаучни" фигури), и на тематично ниво (присъствие на историята, космоса, метеорологията...), и на фабулно ниво (разкази, истории...). Това е и дискурсивното различие на география и космография от физика.

За изследователя е наистина добре, че поне при физиците нещата не опират до конкуренция с Космографията - "Сега под имя Физика разбират само наука за явленията, които стават у безоръдни земни тела без измяна на техния състав" *Гано* [1869: 1] - срв. *Геров* [1849: 10-11]. Естествено това не пречи на физиците също да твърдят, че от естествените науки "физиката <...> стои на първо място" *Шуберт* [1872: Предговор, IV].

Да опитаме да приключим кашата с науките така: Географията се занимава с всичко земно, включително с това как Земята взаимодейства с други *светила и тела*. Физиката пък се занимава с *всякакви тела* и техните нехимически взаимодействия. И излиза, че двете науки се засичат; и то там където е и областта на нашето изследване - земята и небето като тела.

За улеснение на четящия предлагаме заключението ни още тук, така той ще е по-ориентиран и по-критичен към това, което ще види впоследствие.

Как говори Географията (космографията) за небето?

Основните отличителни белези на географската наука са: 1) представите и обясненията най-често са изградени върху аналогии и по-често са визуални; 2) налична е геоцентрична и антропоцентрична ориентация при описанията; 3) в няколко текста се коментира състава на въздуха; 4) присъстват понятийни разделения в рамките на небето; 5) "праздното пространство" се намира единствено след атмосферата; 6) заявява се връзката между атмосфера и култура (нравственост);

При Физиката отличителните белези са: 1) дават се физически характеристики на въздуха и по-често се използва "понятизиращ изказ"; 2) липсват визуални представи и илюстрации; 3) изследват се тела, а не небеса; 4) коментира

се не състава, и не толкова въздушното тяло, а свойствата на въздуха; 5) "праздното пространство" присъства в самите въздушни шупли около нас.

Ще изброим "чистите" физически текстове, тъй като са малко: *Геров* [1849]; *Гано* [1869]; *Шуберт* [1872]; *Гюзелев* [1874].

Сега да видим какво става на небето.

Разделението на изказите и първата книга за небето

За очевидното-визуално

Разделяме (засега условно, защото по-нататък ще прецизираме тази двойка) текстовете на два типа - "уподобяващи" и "понятизиращи" - към първите причисляваме книги, които изграждат (научни) *разкази* за небето и използват основно уподобяването като обяснение. Втората група текстове са тези, които разчитат на *терминологизацията* и не изграждат разкази, а по-скоро използват изясняването като обяснение. Всъщност такъв тип текстове ("уподобяващи" и "понятизиращи") не съществуват - това са по-скоро средства, похвати, които се използват последователно и тяхното съчетание е това, което ние анализираме.

Първата печатна книга, в която се говори за небето и атмосферата е на В. Бардовски - "Математическа география", 1842 г., превод от руски Иван Богоров, книгата е "пръвакът, така да речем, на тая градина" *Геров* [1842: 3]. Тя представлява географски труд, и е откъс от по-голяма книга, която е издадена на български през следващата година - 1843 (преводът отново е на Иван Богоров).

Въпреки оскъдното споменаване на небесното "Математическа география" е нужна най-малкото, защото дава важни начални определения и в някакъв смисъл се доближава до речниците, които разгледахме.

Нека разгледаме откъс, който започва от там където спряхме в предишната речникова част: "неизмерното пространство"³, на което гледаме слънцето, луната и

---

³ Като информация ще споменем, че думата "пространство" се среща най-често в две словосъчетания - "праздно пространство" и "неизмеримо пространство"; напр. "Пространството няма край." *Геров* [1849: 1].

сичките звезди нарича се *небо*" Бардовски [1842: 7]. Това твърдение се доближава до определението в Геров [1899] "онаиа чяст от свята, в която ся врътят слънцето, месячината и звяздите." и се различава в един любопитен нюанс от СЦСРЯ [1847] и СДСЯСОЕ [1899].

Важно е това, че определянето е чрез функцията на видимостта, посочването и соченето с око ("пространство, на което гледаме"), т.е. определенията са антропоцентрични и визуални. От друга страна за нас е важна характеристиката "неизмерно", защото малко след това следва озадачаващият пасаж "най-отдалечената част от нас на небото, нарича се *твърд*" Бардовски [1842: 7]. Неизмерното пространство изненадващо се оказва, че има най-отдалечена част и тя дори си има и име. Твърдата е небесният предел и като такава задава границите на връхното небе, ала това противоречи на характеристиките в руските речници СЦСРЯ [1847] и СДСЯСОЕ [1899], както и на Дьяченко [1900].

Ето защо ние разглеждаме това определение изключително като визуално: светилата биват представени не като *обекти*, отдалечени от въздушната атмосфера, а като *образи*, които са нейна част, щом ги виждаме на *фона* на небето. Още повече, че изказът отново е съобразен с "нашето" местонахождение - "най-отдалечената част от нас". Впоследствие този тип изкази са изместени от изречения, които се изграждат на друг (считан за по-научен) принцип, срв. Гюзелев [1874].

Небето при Бардовски е представено по-скоро като *място*, въпреки наличието на най-отдалечена част. Книгата от своя страна не е от "уподобяващите" или от "понятизиращите" - от една страна в нея няма сравнителни обяснения-разкази, но от друга няма и никакъв стремеж у преводача да *трансформира* ежедневните значения (небе, твърд) - в термини или да изгражда *нов* понятиен апарат.

Единственото изключение създава прецедент в словоупотребата, но не успява да въведе трайно новото сравнение-характеристика: "Светила са тия тела, които светят, и се показват нам като да висят на небесниът свод, *кобе*." Бардовски [1842: 7]. В нито един друг научен текст думата "кобе" ("кубе") не се появява като определител за небето. Този опит се оказва неуспешен, въпреки че във второто

издание - *Бардовски* [1843] - изречението е запазено. Кубето по-скоро продължава синонимния ред на "небесния свод" и "небесната твърд" и то в посока на буквализирането им, а не на метафоричната употреба. Такъв тип разкази са ненужни за Просвещението и те не срещат положителен отзив у другите книжовници. Буквализирането на "образите" има силно художествено значение за самите възрожденци и заедно с разказвателността постепенно отпада от научния изказ.

Ще отбележим присъствието на още една дума - "география". Тя е използвана и преди Богоров, но среща съпротивата на Найден Геров в неговата книга - "Няколко думи за преводът на математическата география на Г. Ивана А. Богоева". Текстът, който превежда Иван Богоров е всъщност учебник, предназначен за неспециалисти. Може би това е основанието на Н. Геров да се усъмни в повсеместната употреба и потреба от думата - "още аз не мога да зная мнозина ли щът разумеят *География*, а *земльописание*, ми ся чини, всякой ще разумье" *Геро*в [1842: 6].

Нека кажем още малко за думата "география", въпреки че е извън нашата основна изследователска посока. Любопитно е, че тя липсва дори в речника на Тодор Хрулев от 1863 г. ("Краткий речник за чуждестранните речи..."). Още по-странно е, че е употребена от самия Хрулев (и то в заглавие на книга) през 1858 г. "Кратка география или землеписание...", Найден Геров пък добавя, че думата е "никому неизвестна" *Геро*в [1842: 6]. Ако обаче разгледаме изданията, откриваме, че "география" се налага твърде бързо и измества славянското "землеписание" още през 60-те. По времето когато Геров е писал своята книга (1942 г.) думата явно е звучала твърде необикновено и неразбираемо, а учещия през това време в Одеса Богоров просто не я е превел от руски, където думата вече се е била наложила... При Тодор Хрулев случаят е различен - когато създава своя малък речник, "география" не е звучала вече необичайно, но авторът съзнателно не я е включил. Прави впечатление, че през същата година (1863) в третото (основно преработено) издание на "Кратка география..." Хрулев променя собственото си заглавие на "Кратко землеписание". Това е последната книга от тези, които разглеждаме, в която присъства "землеписание" - думата "география" се налага окончателно.

Като цяло "Математическа география" в превод на Богоров е по-близка до Птолемеевата, отколкото до Коперниковата система. Вярно че авторът-Бардовски се отнася отрицателно към Птолемей и хвали Коперник - "първата [система] е основана на свидетелство на чувствата ни, а втората на умствование и на опит" *Бардовски* [1842: 10], но при все това в превода се забелязва надделяване на сетивата и очевидното над опита и обективното. За това носи отговорност и руският оригинал, и липсата на превод по отношение на някои термини на български. Поради общия славянски корен, това е по-трудно доловимо и преодолимо, за разлика от случаите, когато се възприемат западноевропейски термини. Твърдението ни за птолемеевизацията е въз основа на сравнение с другите по-късни научни текстове. Иначе *Бардовски* [1842] естествено е "повече научен"⁴ от народните сказания за небесното.

От този труд нататък започва одисеята и завръзката на историята за небето и ние ще я проследим последователно из всички криволичения на превода и мисълта на възрожденския книжовник.

Портокалът като яйце или Геоцентризмът е уют

За самоучителя по научни фрази

През следващата година излиза книгата в превод на Константин Фотинов - "Общее землеописание вкратце за сичката земля", 1843 г. Тя е оценена от самия него "като предтеча и предводител за по-височайшее <...> Географическо учение" *Фотинов* [1843: 4]. Ние няма да се съобразяваме с тази оценка и ще се отнесем към този труд както към всички останали - в крайна сметка тя може да бъде приложена навсякъде. Най-важният откъс у *Фотинов* [1843] (това е и единственото експлицирано твърдение по темата ни) е следният: "Землята е каквото гледаш

---

⁴ Един от изводите, които направихме по време на изследването е, че недодяланият израз "по-малко/повече научен" има основания за употреба. Защото преходът от ранните към късните физически и географски трудове е на места количествен, а не качествен. Езиковото (!) ни чувство обаче се съпротивлява и слагаме израза в кавички.

кругла (като портокал), движи се, държи се на въздух между небесата, каквото жълтото на яйцето между белката. А около нея са небесата." *Фотинов* [1843: 9]. Следва кръгло изображение, което вероятно представя Земята.

Най-важното сведение, което ни дава този цитат е, че има "земя", "въздух" и "небеса" - и това "откритие" не е комично, защото се оказва, че разделянето на "въздуха" от "небесата" е една от най-важните сюжетни линии в стихотворството. За науката това не никакъв съществен факт - впоследствие физиката няма да борави вече с "небесата", още по-малко ще се интересува от отношението "небе" - "въздух". Конкретно думата "небеса" бива изтласкана към поетичния и религиозния изказ след Освобождението, а до тогава физици и географи я употребяват, но не като синоним на небе или въздух, а по-скоро като връхна атмосфера или космос.

Откъсът обаче има за цел да съобщи нещо друго: земята е обгърната отвсякъде с въздух и небеса ("държи се (!?) на въздух") и това за нас сигурно изглежда банално. Но когато се сравни географски с физически труд може да се забележи, че дори перспективата при географите е геоцентрична - тя е зададена да се разширява в посока обратна на земната, дори и в случаи като този, когато има изображение на земята и се казва "землята е каквото гледаш...". Отвъд тривиалното, учебно твърдение за нашия глобус откриваме, че Земята (този портокал, който е жълтък сред белтъците на яйцето) е закътана, тя е някак уютна и обгърната от небесата. Същото усещане буди и отговорът у Шишков: "Въпрос: Що е атмосферата? Отговор: Атмосферата е една пространна въздушна постеля, която отвред обема нашият шар, и която мы дихаме..." *Шишков* [1857: 19]. Човек се унася сред тази послана топлина и атмосферата е неговият дом. Но този мотив е противоположен на стихотворните, в които закътаността, както ще видим, не е уют, а гибел. Там сънят е пагубен, защото е обвързан с невежеството.

Да кажем още малко за "портокала". В текст от 1858 г. Тодор Хрулев повтаря това гръцко сравнение - видът на земята е "валчест като портокал" *Хрулев* [1858: 3]. Любопитно е, че в третото (основно преработено) издание на същата книжка четем: "какъв вид има нашата земля?", "округлий или валчестий като ябълка" *Хрулев* [1863б: 6]. Дали от патриотични или от геометрични подбуди, но портокалът е

изхвърлен като помощен материал от по-достъпната ябълка, която редом със зелката представят едни битови помагала, които не са само уютни, но могат да предизвикат истинска наслада.

Ето така целият преводен гръцки текст сближава земята към нас и я представя като удобно място, тъкмо това е и фабулността, която се изисква от Географията в предговора. Землеописанието научава човека да познае "вся повърхност земна; повествува же и казува какви приключения станаха според различни и достопаветни времена и лета; описува политически живот и вероисповедание на сичките народи земни, нравното им житие и живение..." *Фотинов* [1843: 5].

Както се вижда от откъса - сближаването е на всички обществени равнища - земята става по-позната, по-близка и по-представима. И в житието, и в живеенето, защото това, което е *обществено-сакрално* (житието) е немислимо без това, което е *лично-биологично* (живеенето) - двете части са еднакво присъщи на Землеописанието.

Нека кажем и нещо за стила на книгата (той може да е дело и на преводача, и на автора). Изказът е представен като съзнателно съобразен с нивото на подготовка на читателя според преводача - потребност "за лесно <...> понятие и разумение" *Фотинов* [1843: 3, Предисловие]. Това е модел за авторовото (предварително) очакване на/за читателя. Книжката е един от най-характерните "уподобяващи текстове" във фигуративно отношение. Тя едновременно разгръща научна фабула (зададена в гръцкия оригинал и в българския предговор), опитва се да "повествува же и казува какви приключения станаха" *Фотинов* [1843: 5]; и от друга страна, използва битови сравнения, които не поддържат основния "разказ", но сближават изказа на ежедневието с този на "географическото учение" *Фотинов* [1843: 4]. Сравненията са битови, защото използват гастрономически предмети (яйце, портокал...), чието ежедневие и повсеместност осигуряват удачно уподобяване, и е важно, че тези обекти са употребени *само* със своята визуално-геометрична страна. Ала изведени във физико-географската област, те преобръщат самата нея - тя е вече по-понятна, дори "по-вкусна". И вместо да решават парадоксите (за висенето на земята сред небесата, за кръгловатата земя, за наличието на празно пространство...), уподобяванията заместват *необяснимото с представимото*.

Това изместване можем да назовем "*фигурата на аналогията*" и нейната мощ основно е в *поучителната* ѝ сила, а не във възможността ѝ да изяснява случката.

Може би това е и обяснението, защо "Землеописанието" освен Повествователно (Историческо), Гражданско и Поместно, бива и Поучително - *Фотинов* [1843: 5] и тъкмо частта, която обхваща проблемите на небесното е "поучителната". Тъй като тя е и най-абстрактната и най-трудно изобразяваната, тук аналозиите са най-парадоксални и най-мъчително са създадени фабулите, "повествуванията". За да не се добие грешно впечатление, че книжката наподобява приказка или увлекателна история, ще разясним накратко какъв е стилът и структурата.

Поучителният изказ в "Общее землеописание..." е изведен в крайно изчистен вид - книжката се състои от урочни статии, всяка статия се разделя на отделни точки (1, 2, 3), към които има въпроси (в края на дяла). Това не е просто учебник, а самоучител. Дори в първия урок към въпросите са приложени съответните отговори, а в края е добавено и едно "методическо обяснение" за целта и функцията на урока. Всъщност въпросно-отговорните конструкции са оголени максимално при *Икономов* [1856], *Хрулев* [1858], *Хрулев* [1863б], а тук е предложен само принципа. Това е формалната страна и тъкмо тя удържа фабулата в границите на научното и поучителното.

От методическите указания се разбира, че целта трябва да е заучаване на отделни фрази, а не толкова пожеланото в предговора на *Фотинов* "лесно понятие и разумение". Нямаме основания да смятаме, че преводачът е бил наясно с това разминаване, нито, че то е било действително несъответствие за книжовността през XIX век. Ограничаваме се да кажем единствено, че наблягането на фразовото (изказа) пред пропозиционалното е основание за засилването на "сказуването" и изграждането на "приключенски", увлекателен текст. Това е естествено при изграждането на Учебници, защото не схващането или "разумението", а тъкмо разказът е по-близо до поуката.

Книгата преведена от *Фотинов* остава в нашата изследователска история със своето гастрономическо сравнение, със структурата си на самоучител, с типичния

геоцентризъм и уподобяващия изказ. За да може да се сравнят подходите нека веднага разгледаме Геров [1849].

Особените речи срещу празното пространство

За първата книга по физика и разделението на атмосферата

Нека разгледаме Геров [1849] - "Извод от Физика..." - книгата е една от най-важните за нашето дирене. Първо, тя излиза преди 1850 година - тя е от ранните трудове (преди нея има общо 5 книги, които ни интересуват), второ - тя е първата авторска книга на български език, трето - ние вече използвахме Найдено Геров, но с неговия "Речник..." и е любопитно да сравним книгата с речника и четвърто - това е първият труд по Физика на български.

Тъй като терминологията все още не е била изградена, прилагаме един по-дълъг цитат, който обяснява някои от намеренията и действията при съставянето на текста. "Аз извадих от някои съчинения на иностранны язици само пръвоначални познания от физика. <...> В физиката, както и в всякоя наука има да се употребяват особени няколко речи. Мы нямаме тях на наш язык, зачтото нямаме и сама науката; та голяма мъка видях, докле да намисля, как да ги употребя. Някои от тия речи зех от Руский язык, зачтото ми се видя, че идат добре и на Български, а много измислих нови колко за сега, докле да се потвърдят някои от всеобщие употребление." Геров [1849: Предисловие].

Прави впечатление, че ние първо създаваме езика, "особените речи" и после тръгваме към науката - а това в никакъв случай не може да се определи като Възраждане; по-скоро ще го наречем Просвещение.

Друго което разбираме е, че Геров се е мъчил. Това е хубаво, защото предполага, че понятията, които откриваме не са произволно употребени. А дори и това, че са взети от руски, също изисква размисъл у преводача.

Най-важното за нас обаче в този откъс е очакването, че значението ще се потвърди от "всеобщие употребление". Това показва, че за Геров корективите са и

външни, а не само вътрешноезикови. Осъзнаването на този принцип е част от несполучилата възрожденска идея за общежитието, която в нашия случай бива оголена най-явно при *Гюзелев* [1874], а в стихотворството от по-късните автори.

Дотогава всеобщата употреба е надежда за истинността на всеки избор. След Освобождението настъпва *диктатът на компетентните*. Това не означава, че през 40-те уменията и знанията не са били ценени, а по-скоро, че водещият принцип е различен.

Нека продължим със самия текст и по-конкретно с "веществото", тъй както е предпочел и самият Геров. То има две свойства: *протежение* - "захваща каква-годе част от пространството" и *непроницаемост* - "не може в истото време да се вмести там и друга частица" *Геров* [1849: 2]. Тези две определения можем за удобство да формулираме така: *закон за протяжността* и *закон за непротиворечието*.

За какво е необходимо това разделение? То е нужно, за да разберем проблема за празното пространство във въздуха и атмосферата - едно от основните различия между географи и физици в *начина* им на говорене за небето.

И така - има три вида тела - твърди, водни и въздухообразни. Тук ще спрем за момент и ще обясним, че "въздухообразно тяло" е *понятие* на Найден Геров, и не само това - до него няма систематично изложение или употреба на думата "тяло" като физичен термин. И най-значимото нещо е това, че понятието се запазва през цялото Възраждане и не е заменено от друг термин до днес (въпреки че значението е друго - ние вече не казваме "въздухообразно тяло"). В този тъй важен свой труд Найден Геров въвежда и други основни термини във Физиката, но за това ще споменем по-надолу.

Въздухообразните тела (Геров използва на едно място и "газове") също се състоят от частици, но те "николко не са свързани помежду си", за разлика от твърдите тела, чиито "частици са чевръсто свързани помежду си" или за разлика от водните частици, свободно пълзящи една по друга - *Геров* [1849: 3]. Тази притеснителна несвързаност на въздухообразните се компенсира от силната страст, която същите частици изпитват и благодарение, на която "се силят да захванат повече пространство" *Геров* [1849: 3]. Много важно е това ясно разграничаване на агрегатните състояния, защото тъкмо по тази линия са най-големите трудности при

еманципирането на въздуха. Въздухообразните тела се различават и по това, че притежават "удободвижимост в частиците си, сиреч: частиците им променят мястото си помежду си весма лесно" Геров [1849: 127]. Понятието "удободвижимост" се среща и при Гано [1869] - "Газове и въздухообразни влаги ся наричат вещества, на които *частиците* имат съвършена удободвижимост, та помежду си ся намират в състояние все да ся тласкат една друга..." Гано [1869: 125]. Това е един от редките случаи на много сполучливо славянско понятие, но то не получава разпространение нататък. Удободвижимостта бива заменена от "еластична сила" тъкмо при Гано [1869]. Там двете понятия се използват все още като синоними, но превес получава отново непреведения термин (от френски *élasticité*). Тази преводаческа традиция се оказва по-успешна и в рамките на "просвещенския" модел, който окончателно измества "възрожденския" след Освобождението.

Трябва обаче да обърнем внимание не само на сюжетната линия у Геров [1849]. За разлика от Фотинов [1843] при Найден Геров се наблюдава по-ясно терминологизиране и почти отсъства "уподобяването" като фигура. Това не пречи този учебник също да разказва истории за небето и физиката, но начинът е различен. Самият Геров обяснява, че нарочно е разположил темите, така че четящия постепенно да навлиза във Физиката - Геров [1849: Предисловие]. Този фабулен подход изисква наслагване и едно важно *ново* правило - *при всяко нововъведение да се представя и определение* - такъв изказ наподобява структурата на речникова статия или подход при изучаване на нови езици. Разликата естествено е в сюжетността на "Извод от Физика ...".

Забележително е и това, че има нововъведения (за разлика от Фотинов [1843], Бардовски [1842]); това не са приноси във Физиката, а новости за читателя. При този случай фабулата трябва да е насочена изключително към образоването и възможността за разбиране, защото са въведени непознати области и нови термини.

Нека продължим тъкмо с понятията за основните свойства на телата (не на веществото) - делимост, шюпливост, сгнетаемост, пръгавина, разпускаемост - Геров [1849: 19]. За нас е важно само празното пространство между частиците "и то се нарича ш ю п л и, а това свойство в телата се зове шюпливост" Геров [1849: 24].

Празното пространство е една от често срещаните теми при физическите текстове и почти отсъства в географските трудове. На него ще посветим още една част - "Тука ако и да ся не види нищо, все пак трябва да има нящо".

Освен разделителен белег между географски и физически книги, това е и отлика между връхната и земната атмосфера. От една страна "на земята няма нигде място празно без въздух" Геров [1849: 77], а от друга след въздушната обвивка следва това небе, което е "празното безвъздушно пространство" Геров [1849: 151]. Да разгледаме тази странна употреба на "празното". Има повсеместно въздушно присъствие ("няма нигде място празно") и едновременно с него твърдението, че има най-много празно пространство при въздухообразните - те са и най-сгнетаеми. Не само това, но пространството отвъд атмосферата също е празно. Явно става дума за различна употреба на една и съща дума. Под "празно" веднъж се разбира това, което ние днес наричаме вакуум, а второто значение е липса на тела (да не забравяме - тела биват и въздушните, и течните състояния). Накратко - първата употреба е липса на вещество, втората - липса на вещност (тела). Този извод е изключително важен, защото се повтаря като сюжетен мотив (разгърнат е в сюжет) при стихотворството. Там точно това разделение на атмосферата (проявено и двойката: "вещ-вещество") е двигател за събитията, които ние наричаме "исторически". За да бъдем по-точни: историята в стихотворството е представена в своето зараждане и появата ѝ е следствие от небесното разделение - връхна и земна атмосфера.

Извън чисто съдържателната страна, "празното" пространство предизвиква необичайна последователност и наситеност на самия *разказ за въздуха* в повечето физически учебници: отделя се значително място на всевъзможни любопитни опити, които доказват присъствието на въздух около нас. Авторите и преводачите полагат големи усилия, за да убедят невярващия читател, че навсякъде около него има въздухообразни тела, а не празно пространство - дори по-голямата част от текста в някои от книгите е просто огромно количество разнообразни опити - изброени и описани скруполюзно. "Въздухообразните тела са толкова тънки чото мъчно можем да ги познаем с чувствата си" Геров [1849: 126] - за пишещите присъствието на въздух не е само онтологически, но и *дидактически проблем*.

Просто като сведение споменаваме, че няма друга област от физиката, която да заема толкова място със своите описани и рисувани опити. Ето така въздухът е максимално фабулиран, разказан, той участва във всякакви събития - потапяния на дървета във вода, размахване на пръчици, тичане по поле, използване на чаши и скачени съдове, присъствие на вятър, блъскащи се лястовици в стъкло и т.н. Тези интересни случки ни убеждават и успокояват, че празното пространство е твърде далече от нас - след атмосферата, но пък не могат да пропуснат, че е и твърде близо до нас - между въздушните сгнетаеми частици.

Има съвпадение между тези многобройни доказателства - които откриват за читателя повсеместното, обгръщащо присъствие на въздуха (че той съществува) - и непрекъснатите опити на възрожденските стихотворци да събудят народното, за да види "народа" зловредената, робска *атмосфера*, която го е обхванала и която без необходимите опити не може да се забележи. На този етап това сравнение може би звучи нелепо, но молим читателя да бъде търпелив и паметлив и да изчака частта за стихотворството, където буквалната и преносна атмосфера се срещат.

Ще споменем и едно любопитно следствие от тази вселенска празнота, обгърнала отвсякъде земята: "а никакъв глас не може да излезе отвън атмосферата, нито пък извън нея да дойде до земята от негде някакъв глас" *Геров* [1849: 192]. Тази затвореност, по-скоро този земен затвор е едновременно самодостатъчен със своето вътрешно многогласие, но и ограничен във възможността да общува с всичко извън него. И тъй като "земята е обиколена отсъде с въздухообразно тяло" *Геров* [1849: 126], на пръв поглед отново се създава чувство на уют у читателя, както при *Фотинов* [1843], но този път уютът е и "космическа" самота. Такава е и началната фабула при стихотворството, но преди да настъпи самата История: обгърнатият свят е изолиран в мъглата (атмосферата).

Книгата на Геров не само въвежда нови понятия (особени речи), но тя задава и различна традиция - тази на "понятизиращия изказ", който опитва да се справи с нерешимите проблеми на науката, с невежия читател и с необяснимостта на празното пространство, което убягва постоянно на словото. Тъкмо в тези случаи небето бива представено като "част от", а не като "място".

Въздухът е проточно, влажно тяло

За еманципацията на въздуха и относителността на движението

През 1851 г. в Букурещ излиза авторски текст на Иван Богоров - "Кратка география математическа, физическа и политическа от И. Андреева". Закономерно е да очакваме, че има връзка между тази книга и преведените от Богоров - *Бардовски* [1842], *Бардовски* [1843], но ние ще се насочим към това, което е ново и различно.

Какво е въздухът? Богоров отговаря по впечатляващ начин: "Въздухът е проточно тяло, влажно, прозрачно, пръгаво, връвовато и тяжко" *Богоров* [1851: 53]. Това може да се нарече "историческо изказване". В един куп са събрани всички характеристики и са въведени две нови понятия - "влажно" и "връвовато"

Найден Геровото "протяжно" е заменено от етимологично по-коректното и асубективираното "проточно", но то не бива възприето в книжнината и остава изолиран случай. За това пък едно от най-променяните и объркващи понятия е запазено - "пъргавост". Антропологичните характеристики са все още налице - не само заради "тяло" и "пъргаво", а защото и в друг откъс (без връзка с въздуха) се казва за звездите, че "ся скитат с някой начин по Небеса" *Богоров* [1851: 3]. Скитането обаче няма за цел да предизвиква усещане за жалост у читателя по повод звездната бездомност - целта е друга - в тази дума може би са събрани интуициите и доказателствата за неравномерното движение на телата. И нещо друго, тук можем да привидим случайното, неволно докосване до *сложността на небето* - неговата непредсказуемост и липса на знаменател - "всичките движения <...> са относителни" *Геро* [1849: 7]. Това че е необходимо движенията да се отнасят едно спрямо друго, за да бъдат разбрани, това че е отнет абсолютният законодателен статут на небето и е въведен относителният, са предпоставките за донякъде комичната и безпомощна характеристика - "сложно небе". Последните ни разсъждения засега са трудно аргументируеми, но постепенно ще бъдат обвързани

с цялостното развитие на проблема за *сложността на небето*, с който ще завърши изследването ни...

Да изоставим относителността и да се върнем към двете нови понятия като добавим и следния откъс, *успоредяващ* от днешна гледна точка три различни състояния; цитатът е следният: "влаги или въздухообразни тела" *Богоров* [1851: 53]. Първо има - въздух, после - влага, и накрая тяло. Днес бихме казали, че това са трите основни агрегатни състояния, а както виждаме през 1851 г. с тях е обозначен един синонимен ред (в случая "или" играе роля на заместител - включваща дизюнкция). Как може въздухът да е тяло? Ако прибегнем до речника на Найдено Геров, за да разберем какво е значението на думата "тяло", ще останем озадачени: "става, снага, плът на човек, на животно" *Геро* [1895]; други значения не са посочени. Ще припомним, че през 1849 г. Геро издава първия авторски труд по физика, където самият той използва същата дума като физическо понятие. Например: животните и растенията заедно образуват класа на *оръдните тела*, в които действа силата "живот" *Геро* [1849: 9]; или: "Въздухообразните тела имат съвършена пъргавина" *Геро* [1849: 30]. Не става ясно как се съчетава значението в речника на Геро с използването на думата, предложено от самия него.

Затова и употребата на думата трябва да изведем сами - 1) "тяло" е състояние на материята, което може да получи граници или да се мисли в граници; срв. - "Всякой веществен предмет е тяло; камък, дърво, стол, вода, въздух..." *Гано* [1869: 2]; 2) "тяло" е само тази веществена организация, която има обем; предмет; срв. - "сякое нещо, което има дължина, широчина и дебелина, нарича се тяло" *Бардовски* [1842: 1]. При това положение основното биологично значение на думата у *Геро* [1895] като че ли престава да носи нежелани конотации спрямо едно физическо понятие - но така е на пръв поглед. Все пак "тяло" се е мислило твърде сетивно и органично; и не е случайно, че изразът "въздухообразно тяло" днес почти не се употребява. При всички положения телесният въздух е много повече свързан с "уподобяващия изказ", а не с понятизиращия (въпреки че думата опитва да функционира като понятие) - "въздухообразно тяло" е по-скоро словосъчетание-разказ, отколкото термин, защото описва метафорично състоянието на *живо присъствие, което има предел*.

Каква пък е причината тогава, това словосъчетание да се мисли като синоним на "влага"? Отново няма голям смисъл да ползваме речника на Геров (значенията са подобни на съвременните ни интуиции: "1. мокрота; 2. водно нещо; 3. дъжд"), но в този случай Геров дори не използва "влага" като физическо понятие в своите трудове от средата на века. За първи път този термин е въведен тъкмо от Иван Богоров, който внезапно съзира множество "влаги, които са испоразляни в Атмосферата" *Богоров* [1851: 58]. Този стихийен образ има своето обяснение, защото се оказва, че за Богоров влаги са и "електрическата влага и магнитната" *Богоров* [1851: 58]. Подобно е твърдението и при А. Гано (в превод на Йоаким Груев) - "има влаги, които са безкрайно по-тънки от въздухообразните и не могат да ся напипат, нито да ся видят, и тях наричат невесоми влаги." - топлина, светлина, магнетизъм, електричество... - *Гано* [1869: 6]. Подобно е и в следващия превод на Груев "*Въздухът е пръгаво <...> течено тяло.*" *Шуберт* [1872: 51]

Въобще влажното и мокрото обземат отвсякъде атмосферата - някак те са предварително атмосферни по своето местонахождение и качество. Влажното е наистина "разграничаващ" термин - неговата цел е в крайна сметка да отдели твърдите тела, от "телата" нетвърди. Влажното (като характеристика на въздухообразните⁵) се противопоставя на "тялото", за да неутрализира тъкмо предметно-биологичното значение.

Можем да обобщим:

Най-неясните въздушни характеристики са тъкмо тези, които определят същностно въздуха, които опитват да го визуализират, които опитват да обяснят неговата отлика от твърдите тела. Той остава някак непонятен, неразбран и през цялото Възраждане въздухът все не успява да се (въз)роди. Първо получава твърдите характеристики ("свод", "кобе", "твърд", "тяло"), после тези на течните тела ("течно", "влажно") - свои той няма, собствен облик не успява да съгради и цялата негова история е един преход от вещите към "тънкостта". Опитите да се еманципира довеждат до нова терминология, която се лута между уподобяване с твърдото и течното и в крайна сметка, ако въздухът намира себе си, то е в своите

---

⁵ Да припомним: влажното може да характеризира и електричеството - "електрическото течено" *Шишков* [1857: 20,21].

свойства (пъргав, удободвижим...), а не в своите определения. Поне в рамките на Възраждането.

Небето що е?

За деантропологизацията на светилата преди деантропологизацията на небето

През 1861 година в землеописателната интрига се включва и Йоаким Груев - той отпечатва във Виена съставената от него книга "Уроци от землеописание". Тя е компилация от три чуждестранни труда, но може малко да допринесе за нашето изследване, тъй като не поставя сериозни теоретични или словесни (езикови) проблеми. Йоаким Груев се ползва от 1. Géographie de l'abbè Gaultier. Vingtième édition. Paris. 1856; 2. Cahiere d'une élève de Saint-Denis; 3. Османски календар - Салнаме - за 1859 лето. За съжаление не успяхме да се запознаем с тези книги и календари.

Единственото, което можем да цитираме от самия Груев е: "Небо наричаме неизмеримото пространство, що ся синее над главити ни, и в което ся намират слънцето, месечината и всички звезди" *Груев* [1861: 201]. Този откъс напомня нещо, което вече срещнахме и коментирахме: "неизмерното пространство, на което гледаме слънцето, луната и сичките звезди нарича се *небо*" *Бардовски* [1842: 7]. Разликите са твърде малки, но ние ще сравним "в което ся намират" с "на което гледаме".

При анализа на преведения от Иван Богоров труд подчертахме, че определянето е осъществено чрез функцията на видимостта, посочването (вж. по-нагоре); за разлика от него Йоаким Груев използва по-прецизния и "научнообразен" израз "нещо се намира някъде". Тази десубективизираност и неопределеност на изказа се налага и при превода на Груев на "Опитна физика" (от А. Гано). Но в книгите, които анализираме не се среща по-късно определение на "небе"; това е и причината да не можем да потвърдим, че "нещо се намира някъде" е установено в научния изказ още през 60-те. Този израз, който може да се използва и в

административния стил, се установява със сигурност чак след Възраждането и се употребява и до днес.

Не може да не ни направи впечатление, че в откъса за определението на небето присъства изрза "синее над главити ни". Той не се вписва в твърдението ни за десубективизираността на преводите на Йоаким Груев. Напротив, тук има присъствие на субект.

Обяснението е, че деантропологизацията на небето *започва* от деантропологизацията на самите светила. Местата, които първи изоставят "уподобяващия" подход са тези, които са обвързани с предметите, телата - тези, които са *в своите граници*. В случая това е преход от "на което гледаме" в "което ся намират". Неизмеримото небе обаче продължава да бъде трудно определимо, тъкмо поради своята безкрайност и аморфност. От друга страна, постоянната мисъл за "необразования" читател⁶ може да е основание за промяна и на авторовите намерения. Не трябва да забравяме, че всички книги, които разглеждаме са *учебни пособия* и тяхната цел е просветителска.

Небето при Груев се разбира *едновременно* като въздух и космос, за разлика от речниците, в които значенията са разслоени или както е при развитието на стихотворството. В "Уроци от землеописание" "небо" е представено като връхната атмосфера, която се синее (т.е. е далеч от нас) и в която се намират звездните тела (т.е. небето не е само горното въздушно пространство, а и всички безвъздушни простори). Дори можем да кажем, че при Груев определението е двойно - веднъж неизмеримо и цветово и втори път - чрез присъствието на *небесни* тела - "Небо наричаме неизмеримото пространство, что ся синее над главити ни, и в което ся намират слънцето, месечината и всички звезди" *Груев* [1861: 201].

При Бардовски семантично нещата са по-изчистени, но ние трудно можем да ги сравняваме точно в тази област - Иван Богоров само е превел съчинението, а не е го е компилирал. Въпреки това ще обобщим, за да улесним читателя - при *Бардовски* [1842] определението за небето е двуизмерно, защото ние виждаме и звездите и слънцето *на една плоскост*, докато при *Груев* [1861] то е триизмерно,

---

⁶ Впоследствие се оказва, че читателят дори отсъства - "ний още нямами публика" *Гюзелев* [1874: Предговор, III].

зададена е функцията на *обема*, чрез характеристиката *разстояние* - "над главити ни".

Линиите на Груев и Бардовски присъстват едновременно при Икономов: "Въпрос. Небето що е?; Отговор. Това безпределно пространство, гдето гледаме отгоре на земята" *Икономов* [1856: 2]. Докато в Шишковата "Малка енциклопедия или първоначални познания за деца" присъства само триизмерната понятизираща тенденция: "В. Що е небето? От. Тая част от Вселенната, която ся простира над главите ни, около нас, и в която са положени солнцето, луната и звездите, с една реч всите небесни тела: тя се називава и Твърд, или свод небесний." *Шишков* [1857: 15]. Тук още по-ясно можем да видим "обемния подход" при описанието. Той включва перспективата и запазвайки гледната точка на субекта не изоставя докрай антропологичната линия, но изхвърля визуалната.

Антропологичното и визуалното не са противопоставени, но в случая определят различни тенденции. Вместо виждането на светилата, усещаме присъствието им около нас - това е количествено десубективизиране, а не качествено. Защото при *Груев* [1861] и *Шишков* [1857] от субектното е отнета една от най-важните му характеристики - зрението. Но субекта остава. Очевидността (визуалното) бива заменена от обективността ("около нас"), без да се изхвърля субектния подход. Накратко - от *субективен* подход се преминава в *субектен*.

Разгледахме четири определения: *Бардовски* [1842], *Груев* [1861], *Икономов* [1856], *Шишков* [1857] и очертахме две линии на *Бардовски* [1842] и на *Груев* [1861].⁷

"Обемното" и "плоското" определение се различават единствено в *количественото* присъствие на "субекта". И както казахме, деантропологизацията на небето *започва* от деантропологизацията на самите светила (телата, които са *в своите граници*). Неизмеримото небе продължава да бъде трудно определимо, тъкмо поради своята безкрайност и аморфност. Точно така е и в стихотворството - небесните тела са тези, които задават границите на самата атмосфера, защото тя е неопределена, и е по-скоро присъствие на мъгла и облаци, а не на телесна граница.

---

⁷ Както е видно, линията на *Груев* [1861] започва още през 1857 при *Шишков*, но използваме като име по-късния труд, заради неговата по-голяма авторитетност.

Народната терминология и транскрипцията

За раздалечаването на двете крайни точки на словесноостта

Годината е 1869 и тогава излиза труда на А. Гано - "Опитна физика", превод от френски на Йоаким Груев. С този текст започва третия етап на терминологизация в разказите за небето (първият свършва до Найден Геровата "Физика").

Както при Геров [1849] и Гюзелев [1874] и тук предговорът е саморефлексивен (самокоментиращ се), в случая в него продължава да се настоява на това, че "язык еще неизработен, какъвто е засега българский язык" Гано [1869: Предговор на Йоаким Груев, IV]. Това усещане за неподготвеност в терминологично отношение е тъкмо историята, която разказваме в нашето изследване, но важно е по-скоро, че неустановеността продължава 30 години след първите книжни опити. И поне още десетилетие-две. "Техническите термини <...> мъчих ся да изрека с български думи, употребителни в общежитието; а колкото не могох да налучя, опитах ся да скроя по свойствата на языка ни..." Гано [1869: Предговор на Йоаким Груев, IV]. Съотносими ли си изразите "технически термини" и "употребителни в общежитието"? За нашия съвременен контекст това е по-скоро несъответствие, но възрожденското изковаване на понятия е изграждало *народна терминология*. Тя е имала две функции едновременно - общодостъпност и тясна техническа специализация⁸. Естествено тази тенденция умира в момента, в който изникват новите йерархични обществени структури и все по-специализираните научни области - появява се "академичната общност".

Народната терминология е вече ненужна след Освобождението, защото на нейното място се появява терминологията и "народа". Но вече като два различни

---

⁸ Специализацията се е усещала още тогава, вж.: Преди "физика разбирали наука за цялото естество" Гано [1869: 1]. "Днес областта на Физиката е доста стеснена. Сега под имя Физика разбират само наука за явленията, които стават у безоръдни земни тела без измяна на техний състав" Гано [1869: 1] - срв. и Геров [1849: 10-11].

обекта, независими и неединни. По време на Възраждането единността все още е била целенасочено търсена - "техническите термини" наистина са имали за цел да са "употребителни в общежитието" (това косвено ни напомня за взаимоучителната метода и за еманципацията на народността)...

Ще се върнем отново към предговора, но за начало нека кажем какво разбира Гано под "вещество" - "всичко чтото бие на едно или на повече от човствата ни, т.е. всичко что може да ся види, да ся чюе, да ся попипа, да ся накуси или да ся подуши" *Гано* [1869: 2] (срв. "само с зрение и осезание придобиваеме верни познания за телата" *Геров* [1849: 4]). Това съзнателно антропоцентрично определение на Гано е всъщност много добре терминологизирано и разпределено, такава е и цялата книга - едно забележително издание, с впечатляващи графики и фигури. Може да се каже, че тази книга е една от основните опори на тогавашната възрожденска наука. Нарекохме определението "антропоцентрично", а точно Груев е авторът, който започва с неутрализирането на тази тенденция в преводачеството и четенето, особено ако го сравним с Найден Геров. Поради това най-важната част за нас е тази, в която можем да съпоставим терминологията на *Геров* [1849] с тази на Гано-Груев. Тъкмо това съпоставяне е основанието, което имаме, за да кажем, че това е следващ етап.

В превода си Груев въвежда новото понятие "*шющеци*" вместо "частици" - *Гано* [1869: 3]. Необичайното е, че "частици" вече се е било наложило. Причина за промяната е в стремежа на Груев да изчисти терминологията от "уподобяващите" изкази и наслагвания. Интересно е, че в следващия си превод - *Шуберт* [1872] - той дава друг синоним "веществото е съставено или сглобено от много ситни *трошици* или *частици*". Явно Груев недолюбва частиците. В предговора на *Гано* [1869] той казва че е опитал да състави технически термини по "свойствата на езика ни...", а като видим резултат той следва съвсем друг принцип - изоставя *народната терминология* и въвежда чуждици, които деантропологизират конотациите, които десубективират значенията и които изцяло тръгват по линията на "понятизиращия" изказ.

Вместо *пъргавина* в началото той въвежда *жилавина*, което всъщност е заместване на "способността за бързо движение" (качество приложимо и към

субекти), с качество на "самите мускули за бързо движение" (десубективизация на значението). Използва двете понятия като синоними, но впоследствие изоставя "жилавина" и предлага друг термин⁹ - *еластично* - "За това свойство наречено *жилавина* (еластична сила)..." *Гано* [1869: 5].

Този преход от пръгавина през жилавина до еластичност е добра илюстрация на твърдението ни за деантропологизацията. Груев споменава и "упругост" (използвано по-нататък и в *Малинин* [1873б]) - това понятие по функция се доближава до еластичността, ала не е удачно от просвещенска гледна точка заради славянския си корен. Да си послужим с един по-дълъг цитат, за да илюстрираме как постепенно се въвежда новия термин и как въздухът полека-лека се еманципира от другите агрегатни състояния като получава свои, нови определения: "За въздухообразните изобщо. *Газове* и *въздухообразни влаги* ся наричат вещества, на които *частиците* имат съвършена удободвижимост, та помежду си ся намират в състояние все да ся тласкат една друга; това свойство на въздухообразните ся нарича *расширяемост, напънатост, еластична сила*; а от това самите въздухообразни са наречени *еластични влаги*." *Гано* [1869: 125]. "Еластичната влага" е въведена не отведнъж. В началото като синоним, впоследствие като основно значение. Първоначално като допълващо свойство, в края като определител. Това словосъчетание е вече на прага на преодоляването и на твърдите, и на течните характеристики, приписвани на атмосферата. Но през Възраждането все пак еманципацията не е възможна докрай (вж. по-горе).¹⁰

В следващия превод, който Груев издава - *Шуберт* [1872] - жилавина вече не се среща, остава само "пръгавина или еластичност" *Шуберт* [1872: 30, 41], "*Въздухът е пръгаво (еластично) течнo тяло*." *Шуберт* [1872: 51]. От къде идва обаче термина *еластичен*? Във френския оригинал на това място стои понятието "élasticité" - очевидно е, че Груев не превежда, а просто произнася, транскрибира френския вариант и в крайна сметка налага термина, замествайки твърде "живото" понятие "пръгав". Този тип четене - с акцент върху фонетиката, а не върху смисъла

---

⁹ В случая това наистина е вече термин, а не просто понятие.

¹⁰ Към края на книгата Груев въвежда и необичайното словосъчетание "еластична среда" *Гано* [1869: 197] както и следния показателен цитат, в който жилавина и пръгавина допълват

е в основа на терминологизацията, която се налага все повече и стремежът да "имаме своя наука" се трансформира в това "другите да разберат, че имаме наука". Преводаческата ни школа все по-често произнася термините и изхвърля това, което носи белезите на "живина". Аргументите са, че е ненаучно, а причините са в просвещенския, но не и във възрожденски патос.

Само като сведение споменаваме, че вместо разпускаемост и сгнетаемост се използва разширяемост и свиваемост. Това новобългарско осъвременяване върви редом с замяната на "шюпли" (вече установено понятие!) с *пори* - на този етап все още използвани като синоними - *Гано* [1869: 8]. Във френския оригинал стои *porosité* - отново идентичен случай на транскрибиране.¹¹

Като заключение ще кажем, че при *Гано* [1869] продължават характеристиките на влажния въздух, започнали от *Богоров* [1851] - "Въздухът е въздухообразна влага всред която мы живеем" *Гано* [1869: 126]. Тази тенденция, се развива още през 50-те: "ний живееме като рибите във водата" *Хрулев* [1858: 4] и достига своя апогей след година, отново в превод на Груев - "и така около цялата земя има въздух като някое море" *Груев* [1870: 4] и в книгата на Мори - "Атмосферата <...> съставлява голям океан" *Мори* [1873: 16].

Казахме, че влажността и останалите синоними ограничават спецификата на въздуха, но терминологията не е единственият езиков проблем в науката. Защото освен понятията, съществува и *изказ*, начин на говорене, за който не веднъж споменахме.

Едно от най-важните твърдения в предговора на Груев е тъкмо по въпроса за научния изказ. Вярно, че самият той говори по-скоро за изречения - "правото в изработването научни изречения" *Гано* [1869: Предговор на Йоаким Груев, IV] - но въпреки това зад изказването се забелязва усета, че науката, както казахме, не е просто технически термини. Необходимо е и научно изказване, което съдържа в

еластичното: "отличителното свойство на въздуха и <...> е голямата им свиваемост и свършената им еластичност (жилавина и пръгавина 13 и 14)" *Гано* [1869: 154].

¹¹ Още няколко реплики за превода - понятието "*пръгавина*" е превод от френското "*tension*" (напрежение, еластичност, налягане...), а "*протяженност*" от "*étendue*" (повърхност, простор, обхват, развитие...). И най-интересното: "*самонедеяност на веществото*" идва от френското "*inertie*". При *Гюзелев* [1874] това чуждо понятие ще излезе от скобите и ще бъде също транскрибирано - за да има и досега все същата *инерция*.

себе си определен синтаксис, определен сказ и стил. Това наблюдение е част от настъпващия край на "разказите" и "уподобяването" в науката. Тя изхвърля художествените похвати, справя се както показахме с "живото слово", припознава своите корени извън възрожденското и двете крайни точки на словесността се раздалечат - поезия и наука. Самото Възраждане приключва; приключва с разделяне на изказите, срв. *Шшиков* [1873]

Тука ако и да ся не види нищо, все пак трябва да има нящо

За шуплите на Възраждането

Споменахме за двете значения на думата "празно". Нека сега се поразговорим из празнините на въздухообразното, за да изясним някои от събитията, които то ни предлага. "Написана просто и ясно" *Груев* [1870: Предговор], книгата "Въздушни явления или що е въздух, вятър, роса..." разяснява надълго и широко как така има въздух, а няма празно...

"Около земята има въздух. Тоя въздух отблизу не видим, но затова не трябва да ся двоим за него, защото по хиляди начина можем ся увери, че наистина го има" *Груев* [1870: 3]. И действително, книгата доказва (по-скоро показва), че "тука ако и да ся не види нищо, все пак трябва да има нящо" *Груев* [1870: 3]. Това забележително изказване демонстрира така често срещаната борба на науката срещу очевидността. Обективното срещу очевидното. В тази връзка можем да предложим и един откъс от Геров, назоваващ точно това противопоставяне (твърдението е свързано и с празното пространство, което е следствие от съществуването на шуплите): "Видимият обем на тялото е по-голям от истинния му обем" *Геро* [1849: 29]. Разминаването е свидетелство за това, че даденото в чувствата (сетивата) е измамно, ако не бъде опитно проверено. Видимото и истинното са ясни възрожденски мотиви, въпреки че не са специфични само за Възраждането - те се появяват и в стихотворството по време на епичната борба срещу лъжовното-пред-очите.

След откъса за "нищото и нящото" веднага следват няколко бързи "разказа"; и тъй като това е поредицата "книжица за народа", забелязваме различния стил от другите преведени от Груев книги - маханията с ръка, лястовиците, които се удрят в стъкло - всички тези разказчета се плъзгат по "уподобяващия" изказ и читателят е зает да припва "бързо и дрехите ни и косата ни ся обръща надире" *Груев* [1870: 3], за да установи, че реално въздухът съществува. Тези ръкомахания и размятания увличат четящия, наподобявайки структурата, та дори и фабулата на роман. Стига се до едни от "най-дълбочинните" сравнения: "и така у тоя въздух, у който е повита земята ни като у едно море, у който живеем като на дъното на едно море..."; "птици летат из него както риби плуват из водата" *Груев* [1870: 4]. Не просто антропологизация - тук присъства самата органика - целият свят е представен като единно цяло, като един общ организъм, различен от този в механизираниите и понятизираните научни трудове. Как да обясним това различие, след като твърдим, че историята на небето в цялата научната книжнина се стреми към деантропологизация? Ние вече споменахме за разделението на изказите, сега можем да кажем, че е настъпил етап на разслоението на *наука* и *разказана наука*. И това свидетелство - *Груев* [1870] - е важно, тъкмо защото се появява късно, *след* въвеждането на термините, *след* споровете около тях. То е част от един следващ етап, който използва съзнателно различен от науката изказ и той може да настъпи единствено *след* установяването на научния език и начин на писане.

Историята за празнотата е започнала още с Бардовски-Богоров - "има много петури въздух, от които последната е отдалечена от нас 10 мили. Зад нея е праздно." *Бардовски* [1842: 34]. Но това твърдение (което вече коментирахме) създава по-малко интриги от присъствието на вакуум около и във нас. Ето защо ще се захванем с втората линия, която довежда до фундаменталното "тука ако и да ся не види нищо, все пак трябва да има нящо" *Груев* [1870: 3]. В началото отново е Геров - "на земята няма нигде място праздно без въздух" *Герв* [1849: 77] и "Само кога вее вятър, познаваме, че пространството над земята не е праздно..." *Герв* [1849: 126]. Въобще вятърът решава повечето от проблемите с *очевидността*. Той е така важен, че не само придобива човешки характеристики, но ето че и хората приличат на него - "Вятърът е като нашия ход. Кога ходим ние ся клатим, местим, а

това клатене, местене наричiami ход" *Груев* [1870: 7]. Естествено това сравнение не уподобява човека на вятър, по-скоро човекът и вятърът имат обща характеристика, нещо трето, което не е самолично притежание на единия или другия - и това е мърдането, ходът. А това не е никак маловажно, защото движението е същностен белег - "въздух, който става на вятър кога ся поклати" *Груев* [1870: 3].

Вятърът се оказва най-важното доказателство за присъствието на атмосфера и при стихотворството. При стихослагателите той разкрива, дори по-скоро *разобличава* нейното наличие, но функцията, която изпълнява е същата (срв. с Бозвели). В научната книжнина и "уподобяващите" и "понятизиращите" изкази използват ветровия ход; и дори при Гано най-важното от трите доказателства за наличието на въздуха е отново вятъра (другите са: "летящите птици" и "висящите облаци" - *Гано* [1869: 129]; наистина поетични доказателства).

Следствие от тези страсти по празнотата е появата и на цитирания от нас откъс за "нищото и нящото". Не само това, въведени са и "шуплите" - оказва се, че тъкмо те са понятизираната празнота, обобщеното празно - "дупчици, които никак не са плъни с вещество" *Шуберт* [1872: 8]. Тяхното *присъствие* може би е като наличието на проблема за "нищото" в битието? Присъстващото нищо?

В науката решението на този проблем не е елегантно, дори можем да кажем, че няма никакво решение. Има само "присъствие" между атомите на нов термин: "по между им има празни пространства" - шупли - *Гюзелев* [1874: 8]. Шуплата, дупчицата не е нещо, което може да бъде преместено или махнато, и тъкмо заради това вечно присъствие на нищото (вечно от чисто логическа, а не битийна гледна точка), шуплата е *самото празно пространство*. Символ на неумението ни да се справим с езика (срв. със стихотворството: Георги Пешаков и *небето като място*).

Точно поради това празното пространство е така често използвано, употребяемо - постоянните опити да се овладее са част от *просвещенско-възрожденските* страсти, които не търпят тази необичайна неустановеност. Двете тенденции тук са обединени, защото и предизвикателството е голямо - овладяването на изказите и шуплите. Неумението за справяне с езика не е било осъзнато и "шупли на Възраждането" са били: а) всички тези пропадания при терминологизацията, които припомнят някакво неочаквано метафорично значение

или б) всички пропадания при метафоричността, които поднасят забравеното буквално значение. Нашият изследователски път постоянно се натъква и ще се натъква на тези шупли, които изкривяват понякога действителността, но са неразделна част от словото... Жалко само, че изкривяванията и "шуплите" изграждат невъзможна за написване собствена история.

"Зелката в чувала" и защо няма нито връшник, нито небе

За раз-очарованието от науката

В цялата тази "история за небето" понятията всъщност се увеличават, вместо да се уточняват и естественият паралелен процес на изхвърляне на ненужните термини изостава (при *Гано* [1869] все повече синонимни термини се предлагат в скоби). Това бе причината да включим в изследването и две не толкова важни книги, които обаче поставят ясно новите предели и разказват за ненужността на старите - *Груев* [1870], *Иванов* [1872].

Често употребяваната дума "връшник" (имаше я и в речниците) е характерна за "уподобяващия" изказ в науката; но едно отдалечено наблюдение върху нея ни показва, че тя не е "образно съответствие" на небесния свод, а по-скоро наподобява конструирано понятие (за разлика от самия "небесен свод"). Въпреки това нейната неприложимост в наукообразния сказ се е усещала твърде силно през 70-те и в резултат се появяват нови откъси от научната история около "правото в изработването научни изречения" *Гано* [1869: Предговор на Йоаким Груев, IV].

В предходната част за празното пространство ние вече четохме откъси от *Груев* [1870]. Сега да се насочим към тази книжица за народа чрез охарактеризирането на небето: "като някой връшник ся спуща по малко кам земята <...> Тоя връшник же наричями небе" *Груев* [1870: 5]. Това е вече зададеният стандарт на "уподобяващия изказ", но внезапно следващото изречение обръща събитието: "А тоя небесний връшник наздраво не е нито връшник, нито небе, а е просто въздух" *Груев* [1870: 5]. Друг такъв откъс не можем да намерим през периода 40-70 г. За първи път се посочва, че нито "връшник" и нито небето (!) са

понятия на науката. И не само това - те за заместени от неутралното въздух и са заместени едновременно (като синоними). Пределно ясно е, че "връшник" и "небе" функционират различно. Връшникът е дори определена част от небето, докато в този текст те са видени като принадлежащи на единната област - "въздуха". Тази редуция е един от важните похвати, които използва наукообразната книжнина. Новото не е просто заместването, новото е отхвърлянето на цяла една система от обяснения; и те демонстративно са свързани в една верига - "си мислили, че земята е плоска като една дъска; а твърдото небе я прихлупяло като един връшник" *Груев* [1872: 6]. Това не може да е рационален аргумент за изхвърляне на думата "връшник", в случая по-скоро се оспорва присъствието ѝ в новия изказ, защото е била употребена в стария; вижда се, че борбата не е просто борба на понятия, а и на употреби.

Подобен род разобличаващи (идеологически) откъси са повторени и в превода на Любен Каравелов - *Иванов* [1872]. Там нещата са представени в разгърнат вид - първата стъпка на "невежеството" у героя е заменена от втора (също принадлежаща на стария "невежествен изказ") и чак третата стъпка премахва огромното описание-уподобяване с конкретното научно понятие. Този симулиран *психологизъм* е основателен за тази книжка, защото тя представя почти (?) художествени разкази по научни въпроси. Психологическият катарзис на героя е неговото откритие за битието - че то е такова, каквото е видно в науката, а не през неговите очи и представи.

В началното осъзнаване земята и небето са представени като някаква зелка в чувал: "Аз века знаех, че то не е ни шапка, ни връшник, ни захлупак, а някак си прилича на мехур, в когото вътре са търкаля земята, като грехово зърно, или на човал, в когото земята е вътре, като зелка, и намира са тя на средата." *Иванов* [1872: 24]. Вместо връшник небето се оказва мехур. Това е първият етап, в който е използвано *уподобяването*, за да се характеризира небето. След това невежиият човечец-изказ посещава попа на селото (това действително са обработени научни разкази!) и разбира, че земята е "само едно *небесно тяло*" *Иванов* [1872: 26]. Може да се забележи, че посредством тази подмяна не се изяснява абсолютно нищо - нито как земята не е плоска, или небето не е твърдо, не се разбира как така земята е сред

въздух и не пада... ние не научаваме нови сведения или доказателства. Това което е заменено е единствено изказването: един израз - с друг. Дори вторият етап, въпреки своята невероятна образност, не обяснява, а просто описва някакви грахови зърна и чували. Можем да кажем, че единствено началното невежество - за плоската земя и твърдото небе - съдържа концептуален, обяснителен момент, при все това той е заменен от понятизиращия изказ, който ако не друго, поне предлага нови, непознати понятия, които функционират сами по себе си като *доказателства*. Понятието-доказателство е началото на наукообразния стил и неговата най-видна утопия.

Една последна вметка: в "разказа" гледната точка е тази на ученика, и изразът - "само едно *небесно тяло*" представя неговото нелепо разочарование: небето не е твърдо, дори земята не се оказва зелка в чувал или мехур, а *само* тяло. Това "само" е съсредоточието за новата ситуация - науката *редуцира*, ограничава, тя представя понятия, зад които няма красива фабула, май няма дори и интрига. Редукционализмът е научното Възраждане, но и смъртта на останалите изкази.

Естествено появата на тези две книги няма мигновен ефект, още през следващата година можем да срещнем израза - се "искачва в една част на небето, издига ся по небесний свод и ся скрива вечер в стърната на небето, коя е..." *Малинин* [1873а: 11], или "Видимо мърдание на небесний свод" *Малинин* [1873а: 11].¹²

С това приключваме уточненията за небето и въздуха и се насочваме към отношенията на въздуха със света и културата. Предпоследната част, която обобщава досегашните ни усилия да (раз)познаем небето и която се връща към необятната тема за сложността...

---

¹² Без връзка с това, което в момента обсъждаме, ще добавя, че в превода на Д. Енчев се забелязва странна закономерност, която не е съответна на другите научни текстове. Когато се споменава "небесен свод", той се асоциира с глаголна форма за движение, а когато се споменава "небе" глаголната форма представя състояние. И "небесен свод" по-често се употребява с несвършен вид на глагола, а "небе" със свършен вид.

Небето е сложно оръдие, което изгражда нравите, културата и занаятите
За сложността като история и безсилието на езика

През 1873 година Димитър Витанов превежда "Физическа география" от М. Ф. Мори и на български излиза една необичайна книга, която обвързва Политическата и Физическата география в система. Въпреки че двете части са ясно разделени в самия научен текст, отново в него те се обвързват, като се оказва, че физическата страна влияе на политическата. Но преди да достигнем до тези разсъждения, нека видим дали превода на книгата е от "уподобяващите" или е от "понятизиращите".

Тъй като областта на този текст е и *метеорологията* (а не просто географията), атмосферата е един от основните герои в описанията, които предлагаме.

Най-важното е, че "Атмосферата <...> съставлява голям океан" *Мори* [1873: 16], тази линия продължава спомената още от *Богоров* [1851] тема за влагата (последвана от *Гано* [1869] и *Груев* [1870]: "и така около цялата земя има въздух като някое море"). В случая не просто мокротата, а и обширните размери навеждат на уподобяването с "океан". Той е неконтролируем, необхватен, точно такава е и Атмосферата. В тази книга описанията възвръщат научния изказ и към една естетико-художествена страна - тук въздухообразното е изследвано в неговото взаимодействие с останалата част от света и резултатът е, че метеорологията граничи с културата, екологията, метаболизма и нравите...

Да започнем с нейните физически характеристики - тя е еластична, лесно ся свива, съгъстена е - *Мори* [1873: 16]. Забелязваме отсъствието на "пъргавина", но срещаме терминология от превода на Груев - *Гано* [1869]. Оттук можем да бъдем подведени да характеризираме изказа като "понятизиращ", ала всъщност той е непрекъсната игра с аналозите и термините. Тук срещаме поредното описание-оприличаване на земята на нещо вкусно - "Земята ся е смалила колкото една праскова" *Мори* [1873: 16]. Тази необичайна традиция става все по-често характеристика на учебниците или разказите за деца, защото научните текстове предпочитат контурите (земята е сфера, кълбо...), а не органичните или

уплътнените присъствия на конкретни предмети. Ще наречем това *преход към "отвлеченост"*, защото от плътността на земната пръст и наличието на съпротивление се преминава към лишените от допълнителни характеристики геометрични образи. Те отвлечат само специализирана част от обекта, за който говорят. Аб-стракция.

Освен със своята еластичност, атмосферата участва и със своята повсеместна течливост - "храни растенията на сушата" *Мори* [1873: 17], тя взаимодейства, пренася, тя се движи. Това нейно оживяване е едно от най-важните нови определения в тази книга. Атмосферата не просто присъства, тя участва в разпределянето на храната, ветровете, климата ("общото обръщане на атмосферата" предизвиква различия в климата¹³) - тя е *дейтел*.

Дейността атмосфера е условието за живота и смъртта, тя не всякога е началният двигател, срв. "Слънчовата заря движе атмосферата; ветровете, океана..." *Мори* [1873: 31] - но тогава тя е жизненият проводник.

Този разказ е различен от всичко присъстващо дотогава в българската книжнина, но не му противоречи, а по парадоксален начин го обобщава. Дори в стихотворството основната характеристика, с която се определя и ограничава атмосферата през Възраждането (въздуха през Възраждането) е действието, дейтелността. Възраждането, живота е възможен само при действена атмосфера, само ако има метаболизъм. Единствено тогава се появява и *Историята*, която е основанието да се нарече периода възрожденски.

Това което се среща за първи път при *Мори* [1873] е споменаването на екологията - "всяко вдъхвание въздух и всяко наклаждане огън развалят атмосферата" *Мори* [1873: 19] - тази чувствителност на атмосферата е нещо необичайно за нейната необятност и много бавно намира място в научните текстове, но при всички положения развалянето ѝ е представено като носещо погибел всекиму. Защото "морето, земята, слънцето и въздуха са части на един и същ механизъм" *Мори* [1873: 75]. Този механизъм е взаимодействие, общност - някаква забравена страст по *единното* (въпреки че в случая то не е органично, а е механизмирано). Естествено в авторски български текст тази тема отсъства, книгата

на Мори е преводна, каквато е и областта на екологията, някак нелепо появила се по време на Възраждането. Самото то противоречи на екологичността (като разнообразие) в своята саморефлексивна, вгледана в себе си същност. В своята монолитност, в идеята за единството на език, История и народ. *Възраждането трябва да е еднообразно, за да може да се осъществи.*

Освен разказите - "Да разкажем сега историята на откритието тежестта на атмосферата" *Мори* [1873: 39] - в труда на Мори са въведени и нови термини, които дотогава не са се появявали в книгите, които разгледахме. Това са термините "кондукция" и "конвекция" - за тях няма какво толкова да кажем, освен че са следващите *транскрипции* след "еластичен" и илюстрират неумението да се *преведат* чуждите понятия, а не толкова приобщаването на българската към европейската наука. Тъй като вече няколко пъти обсъждахме този проблем, ще продължим към културологичната част от изследването на Мори.

Всичко започва с "гениалния" израз - "Северното полушарие е по-богато със суша и атмосфера, а Южното - с море" *Мори* [1873: 30]. Това разделение (среща се още няколко пъти) е най-основният извод, а не предпоставка (нищо, че се започва с него), който извежда Мори. Полушарията се различават - и тяхната отлика е физическа. Ако извеждането беше спряло до тук, то ние щяхме да научим само няколко сведения за метеорологичното *взаимодействие между сушата и атмосферата* от една страна, и водата и атмосферата от друга. Необичайността на израза, че Северното полушарие е по-богато на атмосфера има своето обяснение тъкмо в тези взаимодействия, защото атмосферата се мисли всъщност не количествено (както евентуално допуска многозначността при превода), а качествено. "Богатството" отпраща към същностната различна *наситеност* на атмосферното и то продължава да се възприема като *тяло, телесност*. Но Мори не се ограничава с физическите (за него очевидни) разлики, защото привижда нещо друго, по-необичайно, което свързва културата с атмосферата и политическата с физическата география. И той се насочва към нравите, тръгвайки от въздуха.

Всички знания, които имаме и получаваме от метеорологията и географията са необходими, "за да оценим напълно влиянието на климата върху занаятието не

---

¹³ "Климат - состояние на въздуха, хава" *Хрулев* [1863а: 12].

человека" *Мори* [1873: 134]. Този извод не присъства само в този откъс. На друго място Мори казва нещо за "физическите условия, от които най-много зависят занаятията на човека" *Мори* [1873: 135] и изгражда законите, условията, които могат да послужат за анализ на причините за определена култура в даден район - всичко "зависи просто от направлението на ветровете и от положението на страната" *Мори* [1873: 48].

Мори никъде не споменава думата "култура", нито говори в специална отделна глава за взаимодействието ѝ с географията, но цялостната му позиция за "общия механизъм", съчетан с представените откъси, довеждат до сближаването на двата дяла на географията.

Като сведение ще кажем, че по тези проблеми има изказвания и преди 1873 година. Още в превода на Фотинов, както вече цитирахме, се споменава за поучителното землеописание, че научава човека да познае "вся повърхност земна; повествува же и казува какви приключения станаха според различни и достопаветни времена и лета; описува политически живот и вероисповедание на сичките народи земни, нравното им житие и живение..." *Фотинов* [1843: 5]. Землеописанието е метанаука - това е знанието за всичко, което наблюдаваме на земята - културата и биологията, психологията и историята, политиката и физиката... Това е причината, че "Землеописанието дръжи най-пръвото действително място" *Икономов* [1856: Предисловие]. Икономов също споменава, че то "учи ни да познаем и нравите на народите, правленията им добрините и злините им" *Икономов* [1856: Предисловие]. Нравствеността през Възраждането присъства повсеместно, както и атмосферата - и двете удачно се съчетават в невероятната наука Землеописание.

През 1872 година излиза втората книжка от "Книжици за народа" - *Груев* [1872]: "Земя и небо или...". В нея моралистичният патос почти измества темата за небето: "У това местене на звездите има голяма наука за човека: живот има там дето ся реди и работи, а дето ся не работи, там е смърт и погибел" *Груев* [1872: 8]. Движението и трудът са синоними на Възраждането - ние и до днес възприемаме този модел, тъй както говорим, че в историята има периоди на застой и оживление...

Идеологията на/за нравствеността се среща на още много места и ние няма да анализираме всички, но посредством нея ще кажем нещо и за художеството и за изкуствата. В предговора си от немски Груев твърди "Естествознанието ягко тяжи и въз нравственото образование" *Шуберт* [1872: Предговор, III] - това са стандартните просвещенски модели и те се разпростират навсякъде, където могат да установят утопичната си връзка между образование и морал. Груев добавя след това - "Науката за естеството е основа на народното благосъстояние: на нея ся облягат всички художества и искусства" *Шуберт* [1872: Предговор, I]. Отново в предговор можем да прочетем за физиката "колко е помогнала тая наука да процветят толкова чюдно всичките художества" *Геро* [1849: Предисловие]. Любопитно е, че тези твърдения са изцяло авторски, никога преводни и редовно се поместват в предговорите, които задават не толкова *парадигмата на четене*, колкото това, което настъпва *след него*.

Занаятите (художествата) и изкуствата са не просто творчески, а са натрупвания на култура. Така общността застава пред личността-творец, за да може да го изведе до неговото собствено дело. Дори може да се каже, че възрожденският патос е патосът на основите, а не на върховете...

Художествата не просто стъпват върху науката, те съществуват заради нея и колкото и това да ни се струва невярно, то пък е част от европоцентризма на Възраждането, който довежда до едновременен отказ и желание за История, до тичане подир чуждото художество и консервиране на своето в паметници, до понятизиране и "уподобяване"... Явно изкуството се е възприемало също в състезателно-съизмерителни образи (спрямо развития Запад), както е в научната книжнина. Това състезание е може би и самото атмосферно *движение*, за което вече не веднъж споменахме. Атмосфера - в нейния преносен смисъл - възрожденска атмосфера.

Просвещението в този смисъл противоречи на Възраждането, ако вземем изконните им значения. И странно - от XIX век те са съчетани в тукашната култура, съчетани болезнено, определяйки вероятно и до днес тенденции в културата ни.

Тези противоречия се съдържат и в нашата тема за небето, атмосферата. Връщайки се към нея, ние приключваме предпоследната част от разглеждането на

науката и като заключение ще представим едно може би случайно изказване. И дори да допуснем, че в географския контекст е случайно, в нашия това е закономерен завършек на цялото лутане из възрожденските небеса.

"Атмосферата съставлява не само твърде важната част от механизма, когото изучаваме и обясняваме, но сама по себе си е твърде сложно и силно оръдие" *Мори* [1873: 16]. Ние вече припознахме в атмосферата деятеля, оръдието и ето тук това оръдие е представено в неговата сложност. И като движение или нрав - "ту тихо като зефир, ту страшно като бура, ту величествено като ураган" *Мори* [1873: 16], и като основна част на този необятен механизъм около нас. Интересно е, че усложненото движение е усетено още от Геров: "всичките движения <...> са относителни" *Геров* [1849: 7]. Сложността на небето е прецедент - нито една друга област не е така систематично доведена до това да бъде охарактеризирана като сложна. Още повече, че и в стихотворството тази характеристика присъства - отново единствено за небето. Сложността е следствие на всички проблеми, които разгледахме досега - за тънкостта на въздуха, за висенето сред небесата на земята, за присъствието на празно пространство, проблема за неяснотата при характеризирането на въздуха (дали е тяло или влага), за неизмеримостта на небето, за невъзможността то да бъде култивирано (за разлика от земята), проблема за отношението на Просвещение и Възраждане...

Сложността обаче не е представена като хаос, а като История. Това и се стремихме да покажем: сложността и тенденцията на Възраждането е в търсенето на езика. И разбира се, неусетното изоставяне на "идеята за новобългарския" поради *разслоението на изказите*. Накрая да припомним, че сложността е тази неясна характеристика, която се явява щом другите думи се окажат безсилни (вж. по-нагоре за неумението за справянето с езика и последната част от разглеждането на стихотворството - "Отношението между атмосферата и времето (Пешаков). За завръщането към сложността и за властта на небето").

Краят на Възраждането и зальгалките

За смъртта на читателя и утопията за езика

Това е последната част от изследването на научния изказ и в нея става дума за последната книга от Възрожденския период: Иван Гюзелев - "Ръководство към Физиката", 1874 г. Тя е авторска, т.е. както всички останали авторски трудове е компилирана; и за нейното съставяне са ползвани - Е. Ленц, А. Гано; Жамен, Вюлнер; Писаревский - "Общепонятная Физика".

Едно от най-съществените сведения, които ни дава Гюзелев е, че "Много технически термини съм взел от Опитната Физика на А. Гано, преведена на Български от Г-на Й. Груева." *Гюзелев* [1874: Предговор, VI]. Тази първа заявена приемственост е изключително важна. С нея се демонстрира относително съгласие по въпросите на терминологията, въпреки че самия Груев, от когото са взети термините, заявява: "язык еще неизработен, какъвто е засега българският язык" *Гано* [1869: Предговор на Йоаким Груев, IV]. За *Гано* [1869] ние говорихме достатъчно и нека по-добре видим кои са тези общоприети термини при двамата: вместо "протяженност" (при Груев), Гюзелев използва неудачното, антропологично "протегналост", вместо "свиваемост" - "скратяване" и вместо "самонедаянност на веществото", въвежда "*инерция*" *Гюзелев* [1874: 5]. Странна приемственост наистина, защото всички останали термини, дори и да са общи, са въведени още преди *Гано* [1869]. Може спокойно да се каже, че няма особена връзка между Гюзелев и Груев при превода. Но защо тогава присъства това странно твърдение за взетите термини?

Преводът на Гано е един от най-забележителните в научната книжнина, ето защо е престижно и неговото цитиране; второ - и двата текста, които сравняваме се числят към "понятизиращата" тенденция (точно това и означава "взимане на термини", а не например взимане на сравнения); трето - след *Гано* [1869] термините стават все по-установени (нищо, че някои се повтарят непроменени от *Геро* [1849] нататък).

Само като сведения ще представим няколко общи за Геро-Груев-Гюзелев понятия: "М а т е р и я или в е щ е с т в о наричат всичко това, от което ся

направени нещата в природата..."; "Каква да е част от материята ся нарича т я л о." Гюзелев [1874: 1]; Оттук нататък Гюзелев избира Геровата тенденция и терминология (шупли, пъргавина, частици): "свойството на материята да има шупли ся нарича шупливина" Гюзелев [1874: 8]; "Пъргавина наричат свойството на телата да приемат първия си обем и форма..." Гюзелев [1874: 9]; "Силата, която отдалечава частиците една от друга е наречена пъргавина" Гюзелев [1874: 108].

Ако обобщим и другите различия спрямо Гано-Груев, то се оказва, че Гюзелев не само е близко до Геров, но премахва русизмите и не приема част от чуждиците, които Груев предлага (еластичност, пори). Въпреки това въвежда свои термини - *инерция* (срещана и при Груев - като *inertia* - но там преведена) и *атоми*, между които "има празни пространства" Гюзелев [1874: 8], т.е. замества "частици".

Неумолимата тенденция на "понятизиращия изказ", макар и не много стройно, превзема едно по едно всички разкази и *понятия*, замествайки ги с *транскрибирана терминология*. По този въпрос няма какво повече да кажем и нека се насочим към читателите.

Оказва се, че самият Гюзелев не е най-внимателният читател на Гано [1869], нито на останалите трудове преди него, въпреки че твърди - "Но издадените до сега ръководства към Физиката на българский язык, според мнението ми, слабо отговарят на нуждата, която наченаха да усещат нашите училища в това отношение." Гюзелев [1874: Предговор, III]. Гюзелев не е успял да систематизира понятията, за да проведе най-сетне някаква единна позиция по отношение на превода, а е постъпил както тези, които критикува. Наистина няма съществена разлика между неговия текст и останалите, пък и той както другите се застрахова-извинява накрая - "колкото за езикът на ръководството, от сега ся признавам, чи той е неудовлетворителен" Гюзелев [1874: Предговор, V]. Цялата тази коментарно-оправдателна част, в която се критикуват и другите, а и автора критикува себе си, не би била толкова важна за нас, ако не извеждаше изключителното твърдение, че "ний още нямами публика" Гюзелев [1874: Предговор, III].

Какво казва Гюзелев? След 30 години преводна и авторска дейност в българската научна книжнина той отсича, че няма годно ръководство. После

оповестява, че няма и читатели. Тази ужасяваща липса на автори и читатели е кулминацията на Възраждането - единният новобългарски, книжовен и народен език е нито произвеждан, нито възприеман. Той остава само някакво пожелание, невъзможен образ. Страданието на книжниците е тъкмо в тяхната собствена безпомощност пред празното място на читателя срещу тях. Те са сами и както казва Гюзелев - дори ги няма. Празнотата на българското книжно пространство е белегът за неосъществимостта на самото утопично *Възраждане* и противоречието му с принципите на западноевропейското *Просвещение*. Единственото, което някой книжник може да осъществи е *освобождаването* на езика от "оковите на застоя". Интересно е, че тъкмо и само това се осъществява и в езиков, и в политически план.

Ще завършим изследването на научната книжнина за небето отново с откъс на Гюзелев. Той се отнася за целия процес, който обходихме досега, но същевременно поглежда и в бъдещето на науката. Ако читателят не е твърде уморен, нека прочете това последно изречение, заради което досега се измъчи: "чи периодът на подобни залъгалки ся измина вече, и настъпи време сериозно да ся заловим за науката" *Гюзелев* [1874: Предговор, IV]. Това е 1874 година - залъгалките и Възраждането привършват. Оттук нататък ние напускаме областта на *началното установяване на езика в науката* и оставяме сериозните занимания на някой друг.

Част II - Във възрожденското стихотворство

Историята на небето е и историята на неговите граници. Специално внимание в изследването си отделяме на ефирните, веществените и предметните граници.

Използването на думата "граница" е все пак условно:

а) поради постоянното смесване на разграничените предварително от нас области (долна атмосфера, върхна атмосфера...);

б) поради промяната на границите в един и същи текст.

Ето защо, въпреки че продължаваме използването на това понятие (за удобство при анализа), правим уточнението, че по-вярно и по-сходно с възрожденската лирика е понятието "поле" (което не бива да се отъждествява с понятието "място").

Забележка: Всички цитати са по "Българска възрожденска поезия", ред. Кирил. Топалов, 1980 г. При цитиране не сме отбелязвали страниците, защото самият сборник е достъпен и е структуриран *по имена на автори*. От друга страна, не искахме да усложняваме графично текста; и въпреки че ползвахме и други (почесто архивни) книги - старали сме се да цитираме само това издание.

Авторите, които разгледахме са посочени в Предговора.

Уточнения: поради трудността да се обхванат всички аспекти на "небето" в стихотворството, засега решихме да се придържаме най-вече върху отношението между "Небе" и "История". Естествено, разглеждахме и самото небе, и други тематични и изказни нишки, но центърът, който удържаше разработката беше упоменатото отношение.

Поради нарастващия обем на тази втора част, бяхме принудени да се ограничим по-често със заключения и използвахме по-малко илюстративни тълкувания. Извиняваме се на читателя, че ще бъде принуден в някои случаи да ни се доверява за изводите, без да може да ги провери веднага. От друга страна, материалът, който анализирахме, не можеше да бъде приложен изцяло, защото освен обема, трябваше да се борим и със сроковете, които сами си поставяхме.

Надяваме се тази част да е добър *подстъп* към това, което искахме да осъществим. На този етап тя е по-формална и се занимава с модели, а не толкова с конкретни произведения.

Границите на небето. Двете атмосфери.

За появата на Историята

(1) Границата в атмосферата: небето-въздух (облак, мъгла, вятър) и небето-светлина.

Димитър Попски, “Ода за Софроний” (написано 1813; публикувано 1861) е първото стихотворение, което описва в цялостен вид водещата в ранното Възраждане представа за небето.

Оттук започва изследването на небесата в стихотворството:

За облаков слонце одну лучу на нас изпущает ¹⁴...

Бог милост свою нам, Владико, являет.

Първото отношение, първото въвеждане, както можем да видим е разграничението между долна (облаците) и връхна (слънцето) атмосфера. Съществено е, че въвеждането на слънцето е чрез задпоставеността му спрямо облаците - тази позиция можем да назовем "скачени без обратимост обекти", тъй като зависимостта между слънцето и облаците е еднопосочна. Описаното състояние се превръща в постоянна характеристика и основа на предлагания ранновъзрожденски модел - *докато облаците са мислими без слънцето, то е немислимо без тях.*

---

¹⁴ Глаголът “изпущает” има 6 значения в речника на Найден Геров. Прегрупирани и обобщени във връзка с нашия контекст те могат да ни открият две основни положения: а) единствено субект извършва това действие (за разлика от “тека”, “излъчва”); б) лъчът в случая е обективиран (предметен) и е бил притежаван. Това са нашите основания по-нататък той да бъде *отделен от светлината* заради своята условна “предметност”.

Тук е момента да посочим, че подобно свързване, което нарекохме "скаченост", не е характерно за "небето като част от" (срв. с научната книжнина), а по-скоро съответства на представите за "небето като място". Ето защо в научната книжнина не може да се открие подобен мотив или събитие.

Веднага ще споменем едно от най-важните следствия от подобно разделение на атмосферата - самите субекти (отделните герои на стиховата творба) придобиват следната характеристика: те съществуват единствено съвместно с долната атмосфера, което наричаме "скачване с обратимост". С други думи: съществуването им - географско, културно, биологично и дори историческо - е в зависимост от небето-въздух, земната атмосфера. Тя е тяхното основно означаемо. Любопитното тук е, че точно този мотив присъства и в научната книжнина, срв. с *Фотинов* [1843], *Груев* [1872], *Мори* [1873]. На това е посветена цялата част "Небето е сложно оръдие, което изгражда нравите, културата и занаятите". При стихотворството това се явява устойчива във времето характеристика, например:

...всите облаци темни,
що над българските чеда
стоеха от дълго време,

Георги Пешаков - "Светла зора българска"

Във връзка обаче с определяне на границите между двете атмосфери, ще приведем от стихотворението на Димитър Попски и техния конфликт:

По желанию да узриш на Болгарии луча осветяюща
Да ся отгонит мгла далече, над ней пребивающа!

Това е второто (и последно) споменаване на небесните места в това стихотворение. Разликата от предишния откъс е при съотнасянето на изказа спрямо действието. В първия случай "явяването" е *знак и избор* за бъдещо действие ("он тебя избрал, отче..."); във втория - *пожелание* за самото действие ("Да ся

отгонит..."). В предходния откъс се говори за един лъч, в настоящия - за прогонване на мъглата.

Този преход (от първия към втория случай) условно наричаме *История*. А (по)желанието - стремеж към Историята. Преходът може да се характеризира като историчен, защото чрез него започват Събитията, появяват се фактите. Може да се каже, че това е устойчив, развиващ се модел в българското стихотворство: става дума за а) въвеждането на стремежа към Историята и б) представянето ѝ като *преход от знак към действие* (действие, а не просто движение).

За сравнение: Историята в научната книжнина не е свързана с връхната, а точно обратно - с долната атмосфера; и се явява част от Землеописанието (Географията), вж. "Физиката срещу физическата география".

Конкретно в тази стихотворна творба появата на историята преминава през очертаването на конфликта между "лучата" и "мглата". Както се илюстрира и по-нататък, всички реалии са от областта на атмосферата. За сега обаче няма да се спираме върху характеристиките на тези думи, а продължаваме в определянето на границите на небето.

(1a) Долна атмосфера, принадлежаща към земята (небето-въздух); и връхна атмосфера (небето-светлина).

Нека се спрем на последния цитат и по-специално на израза "над ней пребивающа":

а) Интересуваме се от предлога "над" и значенията му: захлупеност и стоене върху, срв. с *Геро* [1895]. Тези значения се оразличават от други възможни състояния - например - "около", "във" и се съгласуват с "отгонването" на атмосферата (вж. анонимното "Злощастна България" от сб. на Михаил Попович). По този начин те представят небесен модел на *неслятост*¹⁵ между земя и долна атмосфера.

И още - за разлика например от "Тъга за юг" на Миладинов, тук не е описано по-пълното възможно поглъщане на предметите и субектите от долната атмосфера

---

¹⁵ Въпреки това различните веществени състояния - *земя*, *мъгла* и местоимението "ние" - са разграничени...

(срв.). Тук има пребиваване *над*, а не поглъщане. Тези уточнения са важни, защото в стихотворството ние търсим понятия, модели и представи, а не само мотиви за литературоведски тълкувания.

б) От друга страна, състоянието, което е обозначено с “пребиваване”, представя по-скоро *съществуване* (някаква “субектна” наличност), а не просто *стоене, присъствие* на мъглата. Не е необходимо етимологично разглеждане на думата. Етимологията ще установи това, което употребата явява. По този начин промяната, която е пожелана (ние я определихме като История) "да ся отгонит мъгла далече" е разрушаване на “битие” чрез отгонване, а не на “структура” чрез унищожаване.

Това е различие спрямо други стихотворци по отношение на разбирането и разглеждането на йерархията в атмосферата. Тази отлика ни е необходима и за оразличаването на противоположните модели за История в стихотворните творби. Един пример - прогоненото битие е *органичен модел*, за разлика от *унищожената структура* при Неофит Рилски. Но за конкретните анализи - по-нататък.

в) Разграничаването на слънцето от облаците (връхна от прилежаща към земята атмосфера) протича едновременно със сближаването между земята и пребиваващата над нея мъгла.

Представянето на опозицията по този начин (долна атмосфера, принадлежаща към земята и отделена връхна атмосфера) на пръв поглед опростява модела, но всъщност това създава едно от най-големите препятствия в тълкуването. Защото досега говорихме за границата между атмосферите, чиято промяна ни помага да покажем появата на Историята (вж. по-горе). Сега обаче се развива друга граница, друг предел - между земята и долната атмосфера.

Оттук има няколко следствия - първо, поради сливане в една аморфна маса е трудно да се определи субекта на лирическото действие, както и кой получава (за кого е) Историята. Второ, това е проблем за самите стихотворци, които в това земно-атмосферно сливане привиждат незрялост, невежество и подчиненост. Трето, това всъщност е илюстрация за липсата на субекти, които да произвеждат История. И четвърто, Историята се превръща в дар, в нещо привнесено, *външно*, а това трудно може да се нарече Възраждане.

(16) Разликата между двете атмосфери.

Основната ни предпоставка е, че: *наличието на предмети и тела се възприема като условие за съществуването на утопията България*. Както и условие за съществуването на небето-светлина; за разлика например от небето-въздух. Липсата на предмети, предметност и тела лишава “България” и небето от граници и съответно според използваната понятийна система - и от същност. Противопоставянето предмет (или тяло) на вещество е в основата и на:

- 1) разграничението между двете атмосфери; и
- 2) движението на Историята на България (историята е представена като промяна от пространство на веществото към пространство на тела и предмети).

Важно уточнение: Мотивът за мъглата; разликата от тъмнината.

Разграничението на мъглата от тъмнината добавя към атмосферния модел едно важно уточнение. Мъглата не е просто присъствие, следствие от което е тъмнината - нейните характеристики са в друга, различна посока (това ще забележим по-добре в анонимното стихотворение “Злощастна България” от сб. на Михаил Попович). Докато положението в тъмнината няма алтернативи, положението спрямо мъглата, както вече споменахме, е определимо чрез предлозите - *сред, над* или *в*. Освен че това е стандартно възпроизведен обективен модел (ние действително мислим мъглата като имаща предел), в него се наблюдава допълнително, не само синтактично, но и семантично свързване. Това свързване създава различни съответствия в зависимост от употребените предлози.

От друга страна, както може да се види в самите творби, докато тъмнината е *лишаване от очи и знание*, мъглата *лишава от глас и памет*. Това допълнително разпределение е една от най-интересните фабули, формиращи разказ в лирическата творба.

Да повторим някои твърдения:

Докато облаците са мислими без слънцето, то е немислимо без тях, всъщност самите българи придобиват характеристиката да са представими единствено

съвместно с долната атмосфера. Съществуването им е определено и е в зависимост от небето-въздух.

Липсата на предмети, предметност и тела лишава България и небето от граници и от същност. А Историята (и по-конкретно родната История) се представя като промяна от пространство на веществото към пространство на тела и предмети.

И най-важното: Историята е функция на атмосферата.

Небето е светлина, твърд или място

За понятията и областите, които използваме

Тази глава от изследването определя главно *понятия*; тя има за цел не толкова конкретен стихотворен анализ, колкото представяне на разнообразните модели за небето.

Дотук ние разгледахме неговите граници, сега предлагаме неговите определения от и във самите творби, за да може да продължим пътя си към Историята и движението. Това, което следва са по-скоро представи, а не събития.

(1) Дуванлийски и традицията на християнската символика за небето-светлина.

Да разгледаме текста “Молитва на блажена девица Мария” от Павел Дуванлийски (напис. XVIII век; публ. 1903). Мария е представена като “...звезда светеща, // Из небе изгрейе...”. Тази “дивойка небеска” е противопоставена на ходенето из тъмна пътека, падането у грях, думането на зло за хората, мръсните думи, грехуването с уста и очи... Това редене заема половината от стихотворението. Най-важната част във връзка с подтемата, която разглеждаме е следният откъс:

Да липсат от нас тъмнините,
Да се дигнат от нас мъглите,
Да се укротат силне ви[x]рушке,

Да не падат по поле градушке.

Цялото това описание е само(то) *небе-въздух* (или долната, земна атмосфера) и то е ясно противопоставено на небето с характеристика *светлоносност* (“...звезда светеща, // Из небе изгрейе...”). *Върхното небе представено като светлина* е най-разпространеният модел във ранновъзрожденското стихотворство. Бихме добавили, че сигурно е най-разпространеният модел изобщо. Но тук няма да можем да обсъдим неговия обхват, още повече, че конкретно за тази творба се появяват допълнителни (и методологически) трудности, защото трябва да се съпоставят творби с християнска и светска тематика и е по-трудно да се направи анализ на изменените (или неизменените) мотиви.

Творбата е включена в тази разработка, за да допълни изчерпателно различните видове модели и е само илюстрация, която отделя *небето само като светлина* от другите представи.

Върху вече споменатото противопоставяне се изгражда развитието на творбата - по-точно в прехода ѝ от описателна и образна¹⁶, към разказваща събития. Поради тази причина противопоставянето е условно, доколкото то е необходимо *преплетено* със съпоставянето.

(2) Небето-светлина при други автори

Когато говорихме за небето и неговите граници, вече споменахме мотива за небето-светлина.

Сега ще въведем още едно стихотворение като илюстрация на модела.

Например в “Светла зора българска” (Пешаков) превръщането *на вещество в тяло* е представено изцяло чрез явяването на светлина, която прогонва мъглата и структурира това, което може да се нарече земя и “...всек во светлости достигна”. Като естествено “светлости” не бива да се възприема единствено в буквалното му физическо-светлинно значение. Светлината, която структурира, е необходима за появата на лирическите субекти, на Историята и на самата стихотворна фабула.

---

¹⁶ Например: която може да се изобрази видимо, чрез образ.

В този текст не само небето е представено като “хитра зора и светлина”. Самите наименувани и изброени тела в творбата са като че ли собствено светила; а това усилва значението на светлината като част от процеса на историзация (за имената и “хитрата зора” вж. "Тъмнината, която идва от небето и от очите"; (5); В.). Тъй като това е наистина най-разпространеният мотив за небето - “небето като светлина” (извън пряката връзка с християнската тематика), то оставяме да се изгради неговия образ от анализите и на останалите творби. Засега само ще обобщим, че *небето-светлина е исторично*.

(3) Твърдата тъмнина в небето?

Да разгледаме творбата на Неофит Рилски - “Похвала Преосвященнейшему Митрополиту Терновскому” (публикувана чак 1892-93). Само в нея се среща метафората на разрушението, която може да се асоциира с предполагаема твърдост на тъмнината.

“Разрушаеш тму нечестия прогоняя мглу...”

Дали може само от този откъс да възприемем, че тъмнината е твърда? Проблемите са два:

а) самата тъмнина участва в усложнения контекст на “нечестия”: атмосферните ѝ, физически характеристики са *редуцирани* повече от разглежданите до тук алегии и метафори. Освен това трудно е категорично да се определи дали тълкуването на мотива по отношение на нашата тема да е фигуративно или буквално.

б) разрушаването е представено като несамостойно; то е един акт с две страни - разрушаваш, прогонвайки. Нямаме добър *редукционистки подход*, за да определим смисловото поле на това действие, без да разширим задачата си в това изложение.

Представата за тъмнината като твърд е изключително проблемна, въпреки възможното тълкуване в тази посока. Този цитат се вписва по-добре в анализа на “Начини на гонене на тъмнината от атмосферата и от себе си” (вж.).

Въпреки това правим едно последно уточнение - небето като твърд е единствено възможно когато става дума за долната атмосфера - за небето-въздух. А тя, както я определихме, е изключително и единствено *вещество* - нетелесна. Как може нетелесното да е твърд? Това противоречие е разбираемо, ако се разграничат внимателно значенията на "телесност" (вещ) и "твърдост".

Телесността в творбите не е необходимо да е "нещо твърдо", но е задължително пределна, обособена. Напротив твърдостта е *единствено характеристика на веществото* и отгук евентуално на вещите, не е задължително наличие на тяло. Сгъстяването на веществото не произвежда тела, а твърдост. Ето защо долната атмосфера би могла да е твърда и да е вещество (нетелесна), а едновременно с това да е противопоставена на горната телесна и слънчева атмосфера. Така искаме да определим не толкова наличието или отсъствието на небесна твърдост, колкото да приложим хипотетичната ѝ употреба към долната атмосфера. Макар че не само тя може да получава тази характеристика. Срв. например с *понятието* "твърд": "най-отдалечената част от нас на небото, нарича се *твърд*" Бардовски [1842: 7], *СЦСРЯ* [1847] = *СДСЯСОЕ* [1899]: "1) превыспренняя част мира, в которой светила совершают свое течение, тверд" и *Дьяченко* [1900]: "2) пространство или расстояние от земли до тверди, гдѣ царят птицы".

Нека разгледаме и третия вариант - *небето-място*.

(4) Небето е място

Разполагаме с едно единствено стихотворение, в което небето е наречено място - "Сяйни звездици..." от Георги Пешаков (публ. 1855)¹⁷. Първо ще обясним защо отделяме небето като светлина и твърд от небето като място.

Мястото е ограничено, но неопределено положено. Границите му са също донякъде условни - то е по-близко до синонимния ред на *полето*; а напрежението между фигура и поле изразява споменатата неопределеност. Тя е основание за нас да представим мястото отделно от *небето като светлина* (или "твърд", когато става дума за връхната атмосфера; твърдост - за долната).

---

¹⁷ Тъй като специално ще анализираме тази творба в последната част, сега ще разгледаме само представата за небето като място.

Въпреки че е единичен случай, смятаме това назоваване за изключително съществено при тълкуването на ранното стихотворството. Когато в началото определяхме границите на небето, държахме да ги заменим с "полета". Същата промяна се извършва когато небето се определи като място. В случаите с небето като светлина или твърд, небосводът се определя в неговата вещественост (предлагат се самостоятелно съществуващи видови характеристики), а в случая с мястото - в неговата същност (мястото е родова характеристика)¹⁸.

"Небето е място" измества неточностите на понятийния апарат, самата представа е свидетелство за опитите да се търси не *име-определение* а *име-преход*, прехождане. Нещо по-гъвкаво от понятието. Това може да се разглежда като пореден опит за справяне с убегливостта на езика и избиране на условността¹⁹ на езика и замяната на *ограничаващите думи-модели* (термини) с *разширяващи*. Ситуацията може да се сравни с проблема за справяне с езика в научната книжнина, вж. главата в частта за науката - "Тука ако и да ся не види нищо, все пак трябва да има нящо" или по-конкретно - *Груев* [1870].

В текстовете *убегливостта на езика от определения* по-често се проявява в похвата разказване, който преодолява застиналостта на отделната дума. Това е един от начините за справяне с терминологията. Но в случая "място" замества точно такова разказване и ни предлага различен модел за небето.

Понятията, използвани в научната книжнина, определят друга структура (въпреки че споменахме техния начален антропологизъм). Те опитват да разглеждат небето като състоящо се от части и него като част. При тях терминологизацията измества разказите.

Като допълнение към разсъжденията върху стихотворството, прилагаме за тълкуване следните стихове:

Жити небесна ширина
и жити твоя светлина...

Миладинов - "На санцето"

¹⁸ Ето защо небето като място може да е едновременно и "светлина".

¹⁹ В случая думата може да се чете и като "у-словност": движение в, към словото.

Присъствието на *небесна ширина* е различен вариант от въвеждането на *небето като място*. И все пак ще прокараме успоредица. Ширината е много близко до това, което ние потърсихме в думата "място" (почти превърната в понятие). И двете могат да бъдат неразпределени, неограничени и въпреки това да характеризират и отличават. Ето защо добавяме към частта "Небето като място" и тази творба.

Естествено, че днешното словосъчетание "небесна шир" се употребява много по-често от странно звучащия израз "небето-светлина". Може би ще ни се стори неуместно, че отличаваме и обособяваме словосъчетанието "небесна шир" и дори тълкуваме специално значенията, изграждайки изводи върху тази единствена употреба?...

Тъкмо това е забележителното, че употребата на "ширина" е изключение за разлика от пренаситеното явяване на светлината (дори и в този цитат).

След като определихме три типа небе: светлина, твърд, място, нека се насочим към самата История.

Тъмнината, която идва от небето и от очите.

За изоставащото слово

Тази част е третият етап в това изследване върху стихотворството и има за цел да представи условията преди настъпването на Историята. Така частта е обвързана с прехода към исторически събития, но от друга страна е пряко свързана с разширяването на моделите на небето, които току-що представихме. По специално този дял е върху *небето като светлина*.

(1)Потъмняването на слънчевата светлина като следствие от мрака на самото небе, а не негова причина.

Да сравним два текста от Миладинов, в които слънцето се различава в своята светлоносна същност. В стихотворението "На санцето" светилото е обградено от облаци-покрови; и според естествените физически природни картини целият мир е

“темен” (както и лирическият говорител: “и сега темен, печален // я се намира опален”). За това пък в другото стихотворение - “Тъга за юг” самото “сълнце... мрачно угреват”; - тук дори светилото е “погълнато” от мрака. Всъщност това не е точно “поглъщане”. Мрачната светлина, която слънцето разпръсква е промяна на светилото и светлината в самото им *вещество*. Следователно мракът не е погълнал светилото, той се е *просмукал* в него. Тази характерна промяна на веществото не е просто промяна на същността, това е промяна и във вършенето (функциите), в плана на действието и делото. Както и промяна в структурирането на опозициите, защото слънцето и мрачината не се противопоставят вече, а се *допълват*.

Мисълта и словото на лирическият субект са променени от “мрачното огряване”. И е представена тяхната реакция, действие - телесното “побягане” на лирическият субект. Колкото символично, толкова и физическо спасяване в “други стърни”. Така мрачното слънце прокужда изцяло субекта, субектното. Това стихотворение е единственото, в което родното бива напуснато и заменено с чуждо, в търсене на:

...в други стърни ке си побегнам,
където сълцето светло угреват...

Докато в “На санцето” опозициите светлина - тъмнина не предлагат нищо различително, в “Тъга за юг” тъмнотата е довела докрай своето движение към *телесност*. Тя е осъществила себе си чрез своята противоположност - слънцето. Самото слънчево тяло е просмукувано от тъмнината - подменено е, както казахме, неговото вещество, неговата отлика. Опозициите изчезват и няма диференциация. Какво се явява на тяхно място?

Освен избягалия, липсващия субект, се е появило (изказано е) противопоставянето *свое - чуждо*. Няма да ни интересува това вече досадно, трафаретно противопоставяне, важно е, че това е опозиция в представите на героя, а не опозиция тук и сега.

Напротив старото противоборство (светлината и тъмнината) е снето тъкмо тук и сега в парадокс: слънцето изпуска мрачина. *Противопоставянето се обръща*

в противоречие. Този преход можем да наречем снемане на противоположностите в едно тяло. За нас е важно, че единственият начин да се снемат противоположностите е във/чрез противоречие.

Такъв е и опитът ни с научната книжнина и "идеята за новобългарския". В крайна сметка самото Възраждане е опит за снемане на противоположностите в единството на езика, народа и нравствеността - и противоречието се явява в това, което нарекохме "шуплите на Възраждането" и понятизираната празнота (вж. "Тука ако и да ся не види нищо, все пак трябва да има нещо"). *Загубената битка на Възраждането е битката за снемането на противоположностите.*

От друга страна, този "преход към противоречие" е начин да се съхрани опозицията поне в "речта" на творбата, да се съхрани до появата на самата реална История, която ще неутрализира окончателно противоположностите. Проблемът е, че противоречието - "слънце, което грее мрачно" - удържа в едно тяло противоположностите - т.е. те все още съществуват. Това е фигуративен похват (такъв тип съхранение), който запазва парадокса "мрачно слънце". Както казахме, опозицията светлина-тъмнина се запазва в противоречието, което от своя страна довежда до битийна невъзможност за съществуване на свят, основан на противоречие. И родната земя се напуска, за да се открие нещо друго и родно. Тя не просто е противоречива, тя е противосъщностна.

Тогава вече не е изчистен фигуративен похват, защото мястото за спасение се въвежда разказвателно-фигуративно, вж. "други стърни". Там вече може да функционира и реално опозицията *свое - друго*, но тази представа не ни интересува.

(2) Липсата на светила и топлила е липса на небе.

Уточнение: Няма друг начин за визуално отделяне на небето-светлина от небето-въздух, освен чрез предметите, които се виждат по небосклона. Това са телата, които се противопоставят на аморфната, безгранична вещественост²⁰ на мъглата.

---

²⁰ Да припомним, че разграничаваме прилагателните "веществено" и "вещно". Първото е изведено от "вещество", второто от "вещ".

Същият белег се използва и от антропологичната научната книжнина. Структурата и (както ще видим) паметта, противостоят срещу флуидността на небето-въздух и обгърнатата от атмосферата Земя.

Разграничение: Отсъствието на тела обезличава небето - то губи своята отлика. От друга страна, небето-светлина няма друго различие от долната атмосфера, освен присъствието на светлинните тела. Те ограничават (от), разграничават (помежду) и обозначават самото небе. Те го структурират и всъщност границата на връхната атмосфера е границата на въздействие на светлинните тела. Това е може би най-краткото определение за небето-светлина. Разграничението, което искахме да направим е между *липсващото небе* (без светила) и *тъмното небе* (с тъмни или затъмнени светила).

(3) Спящите под тъмното небе: а) тъмно небе (и околност) и б) затъмнен поглед.

Като начало цитираме предпоследния стих от анонимното стихотворение “Злощастна България”:

“Отвори очи твои, о, Болгарио слепа...”

Повелителната форма ("отвори") и призивът за воля биха били странни, ако се следва досегашната линия на тълкуване на стихотворенията. В нея субектите и тялото бяха разградени до *безволево* вещество²¹.

Това вещество е и началната точка, от която се появява мотива за Историята и предметите. Но не е възможно във веществото да присъства воля, към която да се обърне лирически говорител, както е в откъса. Как да обясним тогава това нелогично присъствие, коя е тази сляпа България, след като дори субектите отсъстват?

---

²¹ Въпреки че никъде това не беше названо досега в анализа, логиката на изведените закономерности за взаимоотносянето между субекти и долна атмосфера е подобна.

Много важно е, че споменаването (така е и в други текстове) на “бъдещата волева България” е задължително *след* въвеждането на горната атмосфера: блясванията, лъчите...

Какво означава това “след”? То се отнася до последователността на строфите (тази последователност наподобява понятието "*сюжет*"), а не до фабулата на стихотворението. Ето защо, смятаме тази *промяна към волево състояние* за сюжетообразуващ фактор. Няма физическо място в текста, където веществото и волевоостта да са присъщи на едно и също тяло. Следователно ще предположим, че това е езиков проблем за писателя - невъзможно е упоменаването, учленяването, призива за "воля" преди огряването на лъча.

Повтаряме - става дума за подредба на редовете, а не за фабулна последователност. Нейните свързващи единици са предмет на специален анализ върху конкретна творба - тук само ще споменем, че фабулното образуване се обуславя най-вероятно от движението към История... Естествено е, че подобно твърдение се нуждае от допълнителни аргументи, затова тази теза няма да бъде използвана в изследването.

Разглеждайки сюжетите на различни стихотворения, откриваме едно общо място - присъствието на тъмнина, мъгла, затворени очи и слепота едновременно. Този странен слой-метафора се овладява по подобен начин в повечето стихотворения: заедно с огряването, идващо от горната атмосфера се отварят очите. Действията трябва да са *едновременни*. Изчезването на тъмнината не означава проглеждане, нито отварянето на очите - отмахване на мъглата. Призовава се, както небето, така и България.

Пример от Георги Пешаков, “Светла зора българска”:

...всички облаци темни,
що над българските чеда
стоеха от дълго време,
та в предолбок сон вси спеха
от кого да се пробудат
кат омаяни не щеха...

Интересното в този откъс е, че е едно от малкото места, в което се назовава последователността (причинно-следствената връзка) между “облаци и сон”. Тук сънят е *следствие* от присъствието на облаците.²²

Сега да разгърнем взаимодействието между затворените очи и присъстващата тъмнина. Липсващото светило стандартно се представя в *есхатологичен или космогоничен изказ*, докато липсващото око в *нравствен и поучителен изказ*.

В тази връзка ще тълкуваме и едно кратко стихотворение на Натанаил Стоянович и Захарий Княжески - “О, ветре северний” (публ. 1847), в което са повторени два мотива: за единението на субекта с атмосферата и за затъмненото око.

О, ветре северний, на Болгария повей
и от очите нейни мъглата развей.

Двусмислеността на предлога “от” оставя да съществува два варианта: а) мъглата е около очите; б) мъглата е в очите. По-вероятният първи вариант не е в противоречие с разглеждането на мъглата като иманентно присъща на ретината. Защото изразява сливането на субекта с “околността”. Единство, при което те имат общи качества, признаци, неща или поведение. Всъщност самата мъгла е настанена в очите - все по-трудно е да се разграничат отделните същности: окото и долната атмосфера. Това преливане е част от вече споменатата близост (и веществена, и в събитията) между долната атмосфера и земята със своите субекти. *Окото, което е част от мъглата* е довеждане до крайност на невъзможността за познание чрез сетивата. Това е отричане на познаваемост, отричане на отделянето на субекта от

---

²² Това важно сведение има странно влияние върху фигуративната страна на творбата: намаляване се метафоричността на долната атмосфера и се увеличава метафоричността на съня. Добре е да се направи експеримент с обратния случай: облаците да са следствие на съня. Забелязва се, че по този начин се усилва метафоризацията на долната атмосфера. Това може да бъде изведено като предполагаемо правило: при обявени причинно-следствени взаимоотношения между неследващи пряко един от друг обекти, следствието се приема за доминиращата метафора. Има нещо притеснително в тази хипотеза, все пак.

обектите. В такъв модел няма междуличностно отношение, нито междупредметни зависимости. Няма личности и няма отлики.

Това е причината изказът да е нравствено-поучителен. Такъв тип изказ е необходим, за да се възстановява, възражда впоследствие и обществото, и лицата, които се отъждествяват с него. Изказът е *изкуственото структуриране* на вече изгубения смисъл и отликата между телата.

Другото отношение, което се поддържа в този текст посредством аналогия, е следното: очите с мъгла спрямо северния вятър (или закритите очи към северното слънце) се отнасят както жадната земя към дъжда - друг мотив от творбата. Очите с мъгла в определена ситуация са като жадната земя в друга ситуация. "Смесването" позволява на очите да придобият земна конотация и жадно, "ожидаващо" състояние. По този косвен път отношенията се уподобяват на опозиционния вид: земя (око) - небе (слънце). Това е необходимо *клише* за изграждането на контекстуални синонимни редове, които мотивират сюжетната и фигуративната линия.

От друга страна, географски определеното слънце ("северное"), заедно с вятъра изтеглят атмосферата и ѝ дават *посока*. Това преориентиране на небосводните меридиани и паралели създава различна атмосфера, която все още отсъства, но се търси и "ожидава". *Атмосферата с посока* е друг отличаващ се модел, част от небето-място.

Моделът на *небето-ширина*, *небето без отлики* и *небето с посока* допълват това, което опитваме да изградим - обща система на различните небесни представи. Аморфното небе е част от *небето-твърд*, докато другите две характеристики са част от *небето като място*.

(4) Тъмнината и невежеството. Въпросът за познанието, историята и паметта.

Да разгледаме анонимното стихотворение "Злощастна България" (публ. 1820-30 в ръкописния сборник на Михаил Попович). В него подробно се разглежда долната атмосфера, а отношенията с горната са качествено различни от "Ода за Софроний".

Тук “темноста” (долната атмосфера) не е само физиологична; тя има и гносеологично значение и следните (косвени) последствия:

1. “...Ни познава от кого ѝ пакоста.” - тази невъзможност за схващане превръща България в природа, лишена от качествата на субект и предмет. Причината за нещастieto е неясна. Това показва невъзможност за разсъждаване или невъзможност за разпознаване на причинно-следствените отношения и връзки; т.е. *връзки за българския поглед няма*. Кратката характеристика би била - импотентност на *разума*.

2. “От простота носи нисносни бремена” - бремето вследствие на простота е *просвещенски проект*, който полага в случая невежеството задължително в рамките на робското. На пръв поглед това е “отговор” на въпроса “от кого ѝ пакоста”. Ала тук България е лишена не от възможността за съ(ж)дителност, нито се търси обяснение за това. По-скоро е лишена от знание, от усложняване, от разпознаваеми белези, за да бъде различена една проста форма от друга. Липсва отново *лик*. Кратката характеристика би била - импотентност на *ума*.

3. “...ни познава златите си времена.” - след характеристиките за *схващане* и *знание*, на България биват отнети последните познавателни предпоставки - *паметта* и конкретно *самосъзнанието*. Така предметът загубва своята предметност, субектът своето лице и е вещество подобно на “темноста”²³. Това събитие наричаме импотентност на *(само)съзнанието*.

И продължаваме с подобие то между веществото и обгърналата го среда:

“Памета ѝ вов могла развееяна.”

Развяването на паметта - превращението ѝ в летливо вещество, сливането с долната, мъглива атмосфера - това са редица движения, които отдалечават окончателно паметта от *паметника*. Отдалечават я от намирането на постоянно място; видно място за тялото на паметта. Самата представа за памет функционира чрез своята ясност и възпроизводимост. Ала в творбата последователно са отнети

всички нейни характеристики, за да бъде сведена тя до развееаност - движение, на което дори е отнета *посоката*.

Отново обръщаме внимание на предлога съпътстващ мъглата - "вов". За разлика от стихотворението на Димитър Попски тук мъглата се смесва с "веществото" на паметта. Това не е обгръщане, а всмукване, уподобяване на две принципино различни начални състояния. И в това пълно уподобяване ние привиждаме "максималното възможно лишаване от предметност и телесност". Отвъд него отсъства представата дори за назоваване и (което е същото) orazличаване. *След този предел уподобеното не може да има дори и име.*

Тогава е интересен въпросът: как съществува името, след като твърдим, че в случая е настъпило пълно сливане между "памет" и "мъгла" и пределът е преодолян?

Нашето твърдение е, че словото в тези стихотворения постоянно *изостава от събитията*, които описва (срв. "Тука ако и да ся не види нищо, все пак трябва да има нящо. *За шуплите на Възраждането*"). Изостава идеологически. То съобщава са смъртта на предмети²⁴ с техните *предишни живи имена*. Смъртта е оповестена, но е използвано "живото име". Нека си припомним опитите на авторите в научната книжнина да се справят тъкмо с "живото слово", заменяйки го с *термини и транскрипции*. (срв. "Народната терминология и транскрипцията. *За раздалечаването на двете крайни точки на словесността*"). В стихотворството няма опит, който е подобен на този във физиката и географията.

Противоречието между езика и описваното може да бъде изразено и така: не намирайки думи за отсъстващото, словото съобщава за *движението към отсъствие*. То говори за умрели неща, като че ли все още умират. Това изоставане е като съхранение в музей - музеят е *уредбата на езика*²⁵. Мястото, в което убягващите същности се (с)хващат. Веществото и вече разградената вещь се

---

²³ Дали причината за веществеността (невежеството, липсата на памет...) на България е "тъмността" (долната атмосфера) или това е следствието за сега е страничен проблем. Дали може да се постави този въпрос по този начин - също.

²⁴ Предмети, в смисъл објект и донякъде доближаващи се до идеята за пројект.

²⁵ Може би *не много коректно* в случая си позволихме да подменим напоследък често употребяваната *транскрипция* в българския език на западното institution (институция) с *превода* "уредба". Макар че можеше да се употреби и "дружество".

именуват с (все-още-)вещ. Позволяваме си да кажем, че този "музеен" изказ е част от фигуратива на стихотворението. *Така творбата, отричайки в своята тъкан присъствието на реалност, на своето фигуративно ниво я съхранява.*

Това напомня проблема за "шуплите" в научната книжнина и както вече посочихме, при географите и физиците не се използва "музейния похват", а терминологизацията.

Чрез това удържане на живото единствено в името, може да се осъществи последвалият опит за Въз-раждане (друг проблем е дали опитът е успешен). Всъщност в името се е запазило това, което действително е умряло и отново се сблъскваме със случая за *снемането на противопоставянето в противоречие* (вж. по-нагоре). В случая то е снето в самия език - езикът е носител на противоречието. Опитът за Възраждане следователно се отнася и за словото. Възраждането при него е във възстановяването, запазването на отношенията между думи и предмети. Опит за съхраняване на *референтността* и възможност за правилното им съотнасяне - назоваването с "истински" имена.

Точно в тази своя част Възраждането не успява, въпреки че изгражда цели митове около това удържане (срв. "Хаджи Димитър" на Христо Ботев). Вероятно тези Възрожденски шупли не са специфични само за разглеждания период; и може би това е по-обща характеристика?

Обобщения:

Липсващото светило се представя в есхатологичен или космогоничен изказ, докато липсващото око в нравствен и поучителен изказ.

Често в стихотворенията едновременно присъстват тъмнината, мъглата, затворените очи и слепотата. Ето защо само слънцето или само отворените очи не са достатъчни за отмахването на тъмнината.

Словото в стихотворенията изостава от събитията, които описва. То съобщава за смъртта на предмети с техните предходни живи имена. Не намирайки думи за отсъстващото, словото съобщава за движението към отсъствие, но така успява да съхрани поне въображаемо това, което отмира, за да опита да го възроди впоследствие.

Начини на гонене на тъмнината от атмосферата и от себе си.

За връзката между глаголните действия и плътността на атмосферата

Продължаваме в изграждането на различните небесни модели в стихотворството. Въпреки че читателят ще е недоволен от отсъствието на анализи на "художественото", тази формализация е необходима.

А. Отгонване и явяване

По желанию да узриш на Болгарии луча осветяваща
Да ся отгонит мгла далече, над ней пребиваваща!

Димитър Попски - "Ода за Софроний"

Да направим в началото няколко езикови разграничения:

1. "луча осветяваща" е различна от "луча изпусната и явяваща", която се появява малко преди това

За облаков слонце одну лучу на нас изпушчат...

Бог милост свою нам, Владико, являет.

Разликата не е единствено в речниковото значение, но и в контекста на стихотворението. Докато случая с "явяването" на луча е пораждаше на конкретно *тяло* или личност, то в "осветяването" се предрича прогонването на цялото мъгливо състояние и принципно освобождение на субекта от долната атмосфера. В единия случай има явяване на вещ, в другия премахване на веществото.

2. прогонването на мъглата е първият пряк досег между долната и връхната атмосфера. Самото "отгонване" е само един от вариантите за надделяване над долната атмосфера. Съпоставянето му с "разрушението" и "пронизването" насочва към един все още трудно доказуем извод: различните глаголни действия за

прогонване се съотнасят със съответните нееднакви състояния на сцепление между мъглата и земята (субектите). Различна степен на *плътност на веществото* определя начина на неговото премахване.

Нееднаквите състояния на сцепление се подкрепят и от разнообразието на предлози съпътстващи отношенията мъгла - земя (над, около, във). Всеки от тях изгражда структура, което е основание да предполагаме, че значенията на предлозите би трябвало да не нарушават текстовата тъкан. Това не означава, че творбата има някакво утопично единство и във всяка своя част изразява иконично цялото.

В случая "отгонването" и "явяването" изграждат структура, която се потвърждава от фигуративния план и на останалата част от творбата - структурата в своята същност е: *последователност на кадри*.²⁶ Ала в своята употреба тя включва и движението. "Прогонването" и "явяването" изискват протичане на време и това са *постъпки*, а не просто действия.

Б. Разпръскване, дистанция

О, луча златозарнейшего света:

Огрей, блясни и разпрасни мрачнаго навета!

Анонимно - "Злощастна България"

Намесването на "лучата" в този откъс се различава от появата, осветяването и отгонването в "Ода за Софроний". Но и в двата случая разделянето и изреждането на тези глаголи създават усещане за процес и последователност²⁷ (напр. "огрей, блясни, разпрасни"). Тази градация достига своята кулминация тъкмо в акта на разрушаване.

Да изоставим за малко стихотворението и да уточним какво е *езикът на кулминацията*. Той е начин за акумулиране, събиране на веществото в тяло (предмет, точка). И разпръскване на веществото на долната атмосфера в нищо; или

---

²⁶ Разглеждаме последователността от кадри само като структура, със своето отместване и припокриване.

в никъде. Езикът на кулминацията използва градацията, за да постигне своята цел. В случая този език е необходим, за да може да се унищожи долната атмосфера и да се структурира връхната. Обаче с това нагнетяване и изсипване на глаголни форми, езикът на кулминацията предшества самото унищожение. Не по-малко важно е, че в откъса, който предложихме всичко описано е отново само *пожелание* (вж. по-горе).

Вече казахме, че противопоставянето на двете атмосфери е условието за създаване на граници. Но тук има и друг случай: границите в сюжета на творбата (долна-връхна атмосфера) още не са установени, а ето че творбата вече имитира границите със своята градация и кулминация. Така творбата не е самотъждествена, защото *представя* структура различна от тази, за която фабулира. Това е аналогичен случай на този, който разгледахме в предишната част. Но тук словото не изостава, а тегли - дърпа събитията напред, изпреварвайки ги със своята структура. Това е причината този откъс да наподобява заклинание, което е и самият език на кулминацията.

Ето каква е структурата в движение: от топлината и осветяването ("огрей"), през активността на самопоказването - показна видимост ("блясни"), към агресивността, премахването на мъглата - разпръскване на нейното вещество ("разпрасни"). Това усилване на интензивността е изкуствено (привидно) раздробяване. Защото това са неподвластни на класификация разделения; характерни със своето *припокриване*. Да си припомним за "структурата на кадъра".

Самите разграничения и определения ("огрей, блясни и разпрасни") максималното ни отдалечават от езика и характеристиката на аморфната атмосфера (мъглата). Нали във веществото липсват граници. Разпръскването само по себе си не предлага модел, то съществува единствено в своето действие. Това е акт и поради това той се противопоставя същностно на мъглата, а не само функционално.

Структурата на градацията е различна от тази на *постъпката* (срв.: "А. Отгонване и явяване"). Наслагването на кадрите един *след* друг е заместено от тяхното припокриване (частично или не). Това напрежение на образа натрупва действия, всяко от които извежда веднага своя образ напред. Тази структура е това,

---

²⁷ Последователност и еднократност на светването.

за което говорихме по-нагоре. Тя отсъства на фабулно равнище, но присъства на фигуративно и изтегля творбата към някакво бъдещо състояние, към някакъв бъдещ разказ (фабула), който ще настъпи всеки момент. Така езикът на кулминацията предизвиква кулминация.

В. Отгонване с хитрост

Да разгледаме стихотворението на Георги Пешаков - "Светла зора българска", (1838г., публ. 1978г.). В това стихотворение се представя само "достигането на светлост": явяването на предметите и телата - събуждането.

Ете и зората наша сега че се проявява...

По отношение на началното условие и начина за превръщане на веществата в тела (предмети, вещи, субекти) тази творба е уникална: "сас хитрост", "хитро". Отсъстват физическите контакти - *рушене*; знаковите - *явяване*; силовите - *разпръскване*, които се срещат в другите стихотворения.

Хитростта като превръщане и (пре)сътворяване на самостоятелност остава необяснена. Тя се явява като естествено съпътстваща зората и начин на изгонване на нощта...

Хитростта при/до-вежда и самата светлина - "всек во светлости достигна". Всеки отделен субект или вещь изявява своята светлост, отделя се, обособява се; всеки получава и име! Не случайно след появата на "Музители... сладкогласни" стихотворението продължава до края с изброяване на имена. Хитростта не само довежда светлината, но и структурира.

Създават се редове, списъци от отделни, самостоятелни лица. Това е начин за изграждане (на наченки) на История. Редовете от знаци са вече разкази, макар и без сюжет, това са *спирки* за една бъдеща История. Все пак не е безинтересно, че първото, което се образува, са спирките и списъците - и то преди самата историчност.

Г. Рушене и унищожаване

Разрушаването на тъмното небе е разделяне, отграничаване на тъмнината (“разрушаеш тму нечестия прогоняя мглу...” - Неофит Рилски), за разлика от прогонването, разпръскването (“Злощастна България”) и явяването на лъч (“Ода за Софроний”). Всъщност проблемите при идеята за разковаването на твърдата атмосфера вече коментирахме (вж. “Твърдата тъмнина в небето?”). Това е разрушаване (а то е възможно само върху тяло или структура) на самата характеристика на течността и флуидността: появяват се граници в нейното вещество. Ето защо това не е просто прогонване, а у-нищожаване на тъмнината (срв. с Бозвели). Все пак оставаме с резерви по отношение на мотива за разрушаването на тъмнината.

Забележка: В друга творба присъства следният мотив: мракът се всмуква в самите тела на дърветата. И спасението е автоагресията - прогонване на тъмнината от самия себе си (“Жеравненский глас”, Стефан Василев). Това не се различава от разгледаното дотук в “Г. Рушене и унищожаване”. Единствената отлика е заменянето на агресията с автоагресия.

Д. Проглеждането и "отмахването" на покривалата (Бозвели)

а) Проглеждането през покривалото като трансформация на тъканта му. Унищожаването, отнемането на функциите на тъканта.

Творбата, която анализираме изгражда необичаен модел на долната атмосфера, състояща се от покривала и огледала. Необичайността се проявява и в начина на премахването им.

Блесня ся светлината,
Разпрасна ся марчината,
Прогледна ся притворности покривало
В като сущо кристално угледало.
Зефироживотворний воздух повея,
Лицемеров покривала развея.

Унищожаването на покривалото е проглеждането през него, а не преместването му. Отнемането на функциите е лишаване от същност и в случая промяна на свойствата на тъканта, веществото.

От друга страна, “престореността”, разгледана като мотив от творбата, е видоизменяне на обектите зад нечие (свое) тяло. Унищожаването на тази функция на престореността е провиждането на/към себе си. *Преструвката се унищожават в разкриването*. В по-свободно тълкуване - унищожаването е посредством виждане, гледане на света без покривало или виждането на покривалото "в... кристално огледало". Това е и първото събитие от/на Историята. Самото покриващо-забулващо е заменено с максимално разкриващо-разбулващо - *огледалото*. Поглъщащото светлина - с отразяващото светлината. Мътността - с кристала. Всичко това е мигновеното следствие след блясането на светлината. И от особено значение е отново тази сюжетна последователност. Защото след първото проглеждане следва второ проглеждане - ново и различно (вж. "б) Вятърът и светлината срещу покривалата").

б) Вятърът и светлината срещу покривалата.

Чак след установяване на правилния поглед и оглед (вече описаното първо проглеждане в огледалото и без покривалото) се явява вятърът - "Зефироживотворний воздух повея, // Лицемеров покривала развея". След проглеждането през общото покривало, индивидуалните "скривала" на лицемерите биват вече развеяни, за да се видят, посредством бистро зрение, истинските им лица. Съществена е разликата между двата типа покривала:

1. скриващи (изкривяващи) света и светлината;

2. скриващи лицата;

(за повече подробности вж. "Огледалата, покривалата и атмосферата"; (2)).

Различни са и практиките в унищожаването им: "проглеждане през", "отмахване на". Едните разрушават стандартната космогоничната връзка: око (земя) - небе; другите социалната: око - око (земя - земя).

Да обобщим:

Определихме пет типа премахвания на долната атмосфера - а) отгонване-явяване б) разпръскване в) отгонване с хитрост г) рушене и д) проглеждане. Всяко от тях се справя по различен начин с аморфността на земните флуиди. Това, което искахме да покажем бе, че различните глаголни действия за прогонване на тъмнината се съотнасят с нееднаквите състояния на сцепление между мъглата и земята (субектите). И по този начин се определя различната степен на плътност на веществото. И съответно се представят различни небесни модели.

Функционално тези типове действия могат да бъдат разпределени спрямо типа долна атмосфера така:

А) отгонване - то характеризира началния етап от настаняването на долната атмосфера около субектите. Текстовете са по-ранни от другите. Автори: Димитър Попски (умира 30-те години на XIX) и Георги Пешаков (умира 1854 г.).

Б) разпръскване - характеристика на следващ етап, при който долната атмосфера обзема околното пространство и нарушава вече междусубектните връзки. Текстът, за който говорихме е публикуван през 20-30 година и е анонимен - "Злощастна България".

В) проглеждане - трети етап, при който долната атмосфера е настанена и в самия субект или в неговите очи; тя му е вътрешно-присъща. Това са текстове, които се появяват през средата или края на разглеждания период (напр. Натанаил Стоянович и Захарий Княжески - "О, ветре северний" - публ. 1847 г.). Автори: Неофит Бозвели (умира 1848 г.) и Захарий Княжески (умира 1877 г.).

Г) рушене - етап, при който долната атмосфера е в своята крайна фаза. Това са по-късни текстове на авторите: Неофит Рилски (умира 1881 г.), Стефан Василев (умира 1878 г.), Константин Миладинов (умира 1862 г.).

Осмеляваме се да направим следния извод: *историята на небето на фабулно равнище се покрива донякъде с историята на небето в стихотворството като цяло*. С доближаване до края на Възраждането атмосферата се втвърдява и обхваща все повече пространства. А изказът на стихотворците по-често използва "проглеждането" и "рушенето" като средства срещу нея.

С това приключихме общото представяне на небесните модели и нека сега се насочим към една по-необичайна област:

Мълчанието и знанието на светилата и небето.

За метафората като "шупла"

(1) Загърнатите и осмолените светила. Тяхното мълчание.

Санце ли, санце ти златно,
защо си пушил ко платно
околу тебе смолови,
темни облаци покрови?

Миладинов - "На санцето"

В повечето случаи между светилата и земята е плътната пелена на долната мъглива атмосфера и предлозите, които се използват са зад, под, над... (вж. "Границите на атмосферата"). В стихотворението на Миладинов обаче слънцето е *оградено*.

"Смолистите покрови" е една от най-усложнените метафори на долната атмосфера в ранновъзрожденското стихотворство. Както току-що видяхме покривалото се явява важна характеристика на тъмнината и мъглата - нейният досег с телата ги превръща в невиждащи и невиждани през покривалото, между другото то е и най-тънкото възможно употребено тяло в творбите, които разглеждаме. Нека си спомним за тънкостта на тялото и в научната книжнина, за проблемите с доказателството за неговото съществуване.

Уточнението за невиждащите и невижданите тела е необходимо, тъй като няколко пъти вече посочвахме липсата на вещи в долната атмосфера; тяхната поява там е невъзможна поради разпределеността на понятията (характеристиките на двете атмосфери), които ние изяснихме още в началото.

Нека се спрем обаче на смолата: безформено протичащо вещество, което полепва (променя, заменя повърхността и границата) и слива (съ-един-ява) телата. Така на нивото на самостоятелното значение на двете думи тази метафора

представя едновременно двете посоки - скриването и сливането. А какво е преплетеното, словосъчетателното значение на единството “смолисти покриви”?

Скриването и сливането употребени в реч са всъщност спиране на движението в речта - функционално словосъчетанието унищожават действието. На предния план се извежда нещо, което е близко до минимализираното движение - реакция (например като "химична реакция").

Така се изгражда цялостна представа за долната атмосфера: за най-общите характеристики (присъствие долу, флуидност), за същностните разграничения (липса на светлост, лица, предмети и история), за функционалните взаимодействия (проникване, реакция, допир, а не взаимодействие от разстояние) и за най-важните приложения (присъствие на покривала, мъгла, смола). Прави впечатление, че тази изчерпателна характеристика на долната атмосфера, която събираме от досегашния анализ, напомня пълното представяне на друг мотив - този за робството. Оказва се, че двата мотива се припокриват в своите поетични характеристики.

Това сближаване може би ще се стори закономерно на читателя, който от самото начало е възприемал долната атмосфера (мъглата, тъмнината, невежеството) като *метафора на робството*. За нас този път на изследване и четене е чужд. Подобни очевидни аналогии най-малкото трябва да бъдат детайлизирани, за да се види същността на съответствието. В настоящия случай на анализ такова съотнасяне не се разглежда просто като метафора, *пренос към нещо* (пък било то и към "робство"). Това е по-скоро *съответствие на* удържаното множество на "атмосферата" спрямо удържаното множество на "робството". Множеството на преносните и буквалните значения, които не могат да бъдат уловени от едно единствено име. Или въобще от езика. Иначе не биха били метафори, алегии... (срв. с "шуплите на Възраждането" в частта "Тука ако и да ся не види нищо, все пак трябва да има нящо").

Нека продължим с разглеждането на стихотворението, защото освен че изрази, който разгледахме не е съобщително (установяващо), а въпросително (дирещо) изречение не изяснихме какви са отношенията между “смолистите покривала” и слънцето.

Стихотворението на Миладинов не представя допира на облаците със слънцето; те са около, а не във него. Светилото не се видоизменя в своята същност - то отново е всевиждащо. А това е характерното съгласуване между светило и знание (което разглеждаме нататък).

В светилото все пак има и промяна (не толкова в същността, колкото в употребата) - то не откликва на въпросите поставени към него.

Въпреки съществуването на слънцето като обособено тяло, облаците покрови остават непреодолима граница между окото, ухото и устата. Поредното *ограничаване на органичното и сетивата*, прегражда пътя и към непосредственото знание и по-конкретно ограничава взаимодействието, пътя между познанието, общуването и общността.

Така затворени взаимодействията на сетивото с друго сетиво са невъзможност за общност, а не толкова унищожаването на отделното. Унищожаването на отделното наблюдавахме в творби, представящи мъглата и паметта или мъглата и окото като едно *неотчленимо цяло*, сред което се загубваше индивидуалната отлика - лик.

Уточнение: Тук бихме искали да добавим кратък коментар за земните тела и отношението им към това, което получават от небето. Да вземем пример от вече разгледания текст "Ода за Софроний" на Димитър Попски.

За облаков слонце одну лучу на нас изпускает...

Оскъдният "един лъч" е достатъчен за онези, които получават милост - този модел има много варианти в останалите стихотворения, но навсякъде се запазва отношението между прашането на малко и *доволството* от малкото. Тези взаимоотношенията в повечето случаи са само *пожелания* за нещо хубаво, а когато са реализирани, събитията са в границите на оскъдното.

(2)Опитите за разговор със светилата и небето. Видовете изказ - очакващи и неочакващи отговор от светилата.

В предишната част спряхме до твърдението, че загърнатото, осмолено светило не откликва на въпросите поставени към него. Сега да проследим точно това твърдение, но в по-широк контекст. Много от стихотворенията представят разговори или желаниа за разговор със светилата. Общото между всички тях е, че никъде няма отклик: *светилата мълчат*. Да разтълкуваме първо задаването на въпроси, защото самите питащи тела и лица, задават своите въпроси различно.

А. "Очакващ" изказ. Михаил Маджаров, "Ясна, светла месечинко!" (публ. 1875).

Проговори, месечинко,
Продумай на мене,
Утеши ма...

Очакването като че ли е болезнено, но това не ни интересува - още повече, че това е единственото стихотворение, в което отсъства напълно долната атмосфера. А тя мотивира всички останали откази и невъзможни диалози, всички протичания между питащите и мълчащите тела. За разлика от другите текстове, тук светилото е представено в своята принципна мълчаливост.

Нъ ти мълчиш, не говориш,
Стоиш като няма...

Точно това мълчаливо стоене е част от един голям преход към късновъзрожденското стихотворство, в което светилата от забулени (о)стават непознаваеми. След появата на История и явяването на субекти и възможност за познание, обгърнатите, осмолени светила излизат наяве. Те се възраждат. Но остава същностното противопоставяне между мълчанието на слънцето (или луната) и питащите.

Това стихотворение е извън периода, който разглеждаме и го използваме единствено като съпоставителна илюстрация. Защото повечето от текстовете спадат към "неочакващия изказ" и риторичните въпроси.

Б. "Неочакващ" изказ.

Б1. При други стихотворци (напр. Пешаков) лирическите герои питат без да очакват отговор от светилата; а пък уж "риторическите" им въпроси не предполагат отговора. Като изказ те са по-скоро споделяне пред мълчалив събеседник, който няма уста, а единствено уши. Изказът е самоудовлетворяващ се, той е *изява*, а не начало на диалог. Това е по-скоро проявление на субект, а не начало на разговор между субекти.

В този случай мълчанието на светилата *не е болезнен отказ*, както при "очакващия изказ", а е тяхна онтологична характеристика.

Б2. Известна разлика срещаме при Миладинов "На санцето" - към светилата се отправят въпроси и пожелания (не са молби, както при Маджаров), но отговор отново не се очаква. Границите на въпросите са границите на творбата, която очертава пределите на "несносното мачение" (мъка от живота, а не от немотата на светилата).

Разграничихме различните изкази и сега ги включваме в общия контекст.

(3) Непроговаряне и конфликтът между очевидното знание (притежавано от небесните тела) и невъзможността то да се чуе.

Независимо от изказа всички стихотворения (пред)полагат знание у светилата; и то знание недостъпно за земните тела. Основанията за това знание са обвързани с движението на светилата. Оттук можем да се доближим към мотива за *сложността*, защото особеното движение на светилата ги обвързва с гносеологически мотиви. Движението не е видяно обаче като неперодично или сложно (срв. с Пешаков):

Санце...

По сата земля си било,

Както казахме, знанието е видно (не само видяно), посредством самото движение, но е невъзможно да се чуе. Това противопоставяне на *окото* и *ухото* е

изключително важно за конструирането на последователността при появата на История. *Защото първото освободено сетиво е тъкмо окото.*

В началото на неговата история няма различие от мъглата. Появата на окото не е свързана директно с познанието, каквото впечатление може би се създава в разгледаните творби, в които то още не е самостоятелно. Окото е сякаш условие да се *види знанието* и то не само от лирическият говорител, но и от лирическите герои. *Окото е знание за присъствието на знание.*

В тези творби, които сега обсъждаме (Миладинов, Пешаков) се изгражда модел, в който познанието не е виждане, а общуване. Не отделните сетива, а тяхната съвкупност изграждат корпуса на фактите и тяхното схващане. От друга страна, отново е невъзможно придобиването на знание. Няма друго място встрани или някаква метапозиция за окото и (съ)знанието, която да е възможна за земните тела, освен небето (връхната атмосфера). Това е единственото (на този етап) място за стоене отстрани - място отделящо субекта от обекта. И това единствено място е непостижимо - то е мястото на светилата, мълчащите светила. Така присъствието на долната атмосфера продължава дори след като тя вече е изгонена или унищожена. Защото противопоставянето на сетивата (око-ухо) е част от предишното разграждане, което долната атмосфера е (про)извеждала още при началното превръщане на телата във вещества.

Да обобщим:

Светилата (като част от горната атмосфера) носят (съдържат) знание. В нито един текст обаче това знание не се изказва, въпреки въпросите отправяни към небесните сфери от земната страна. Всъщност подобен тип преживяване е много сполучлива илюстрация на надмощието на *очакването* (очакването за чуждо действие) над *самостоятелното действие*. Възраждането не разчита за началния тласък на самото себе си, по-скоро очаква и преживява *очакването*²⁸.

Това странно отношение между знанията и светилата е много важна близост между физическите и географските научни текстове с тези на стихотворството. Да

---

²⁸ Сrv. с начина на появата на самата История - отново външен стимул. В главата "Границите на небето. Двете атмосфери. За появата на Историята".

припомним, че в научната книжнина основен дидактически проблем е опита да се обясни съществуването на въздуха - проблемите с неговата "тънкость" го правят непознаваем за нашите сетива и съзнание. Тук усилено се включва Просвещенския модел, който ангажира знанието на страната на морала и нравствеността (срв. "Физиката срещу физическата география. *За лакомията на науките*"). И в двата случая познаването и познанието се проблематизират щом стане дума за небето. Естествено тази аналогия е условна - различията са повече от успоредиците. За нас е важно присъствието на подобни мотиви в сходни ситуации и различното им разполагане в контекста. Това е единственият начин да се сравняват области без да се смесват техните специфики.

Покривалата, огледалата и атмосферата (Бозвели).

За геометрията и физиката на преходното пространство

(1) Покривала и огледала, участващи в атмосферата. Разделители между окото и небето: тъмнината срещу тъканта, която ослепява.

Новото в стихотворенията на Неофит Бозвели както вече споменахме в частта за "Начини на гонене на тъмнината от атмосферата и от себе си" са покривалата и огледалата, които също участват в представянето на атмосферата. В представянето на долната атмосфера.

...Прогледна ся притворности покривало

В като сущо кристално угледало.

Освен "марчината", която е обикновеният разделител между окото и небето, тук се явява като граница и покриващата тъкан, която не затиска, а ослепява. Лишава окото от функциите му. Това установихме още в предходната част - "Начини на гонене...", нека сега се насочим към трансформацията от покривало в огледало (по-нагоре ние изтъкувахме този пасаж не като фигуратив, а като разказ).

Преходът започва с проглеждането през покривалото, а не неговото отмахване - това е трансформация на тъканта, материята. Промяна на веществото. Тук е момента да напомним за пореден път, че долната атмосфера се характеризира с наличието на вещество и отсъствието на вещи. Какви други разлики, освен вече посочените (в частта “Начини на гонене...”) съществуват между огледалото и покривалото, и то разлики, видоизменящи обектите?

Огледалото и покривалото се противопоставят дори етимологично - едното възхожда към гледането, другото към криенето. Ние ще се спрем обаче на едно различие, което е разлика в измеренията.

Огледалото функционира в този контекст, който фиксира и представя началото на това, което нарекохме История. Огледалото създава триизмерен образ върху плоскост и това не е просто илюзия за присъствие. Защото удвояването на обема, на предметите, на лицата - всичко това е похват за увеличаването на вещността, границите и пределите. Увеличаването и на горната атмосфера. Като че ли това е преждевременно наслагване на бъдещите граници, които вече се появяват. *Тяхното преекспониране, преди окончателно да настъпят.* Огледалото е странното оръжие на съществуващите тела. Самото то действа самоумножавайки образите и неутрализирайки веществото.

Поради тези причини огледалото не може да бъде въведено в творбата преди блясането на светлината и началото на трансформацията към История и вещност. Отразяването и дублирането на действителността има смисъл за лирически герой единствено, ако има вече *налични ограничения и вещи*. Ако вече е започнало настъпването на Историята.

По този начин огледалото има и фигуративно присъствие (освен фигуралността на удвояването) в сюжетообразуващата линия и вече можем да го определим като част от вещите и горната атмосфера. От друга страна, небето като светлина има необходимост точно от огледало - предмет, който да увеличава светлоносността, ала за това вече говорихме достатъчно.

Обратно на отразителните и “обемните” функции, покривалото е затискане на обема. То е насочване към двуизмерност, то е унищожаване на разпространението и лишаване от възможността за приемане на светлина. Покривалото е вещество по

своята функция. То лишава от образ и лик, то неутрализира цветовете, дори формата. Ето защо покривалото и огледалото принадлежат на различни атмосфери.

(2) Двата нюанса при покривалата - а) скриващи (изкривяващи) света и светлината; б) скриващи лицата.

Да повторим откъса от “Блесна ся светлината”:

Блесня ся светлината,
Разпрасна ся марчината,
Прогледна ся притворности покривало
В като сущо кристално угледало.
Зефироживотворний воздух повея,
Лицемеров покривала развея.

Различието между покривалата се забелязва в един детайл, който не е достатъчен за определяне на различни типове, но представя нюанси, които са важни за тълкуването на долната атмосфера.

Нюансът, за който говорим, не е различният начин на унищожаване на покривалото (проглеждане срещу развяване), въпреки че и това има значение (вж. "Начини на гонене на тъмнината от атмосферата и от себе си"; Д). Обръщаме внимание на граматическото число на покривалата - в първия случай единствено, във втория множествено. В “прогледна ся притворности покривало” обобщеното въвеждане на тъканта определя единността и по-точно - хомогенността на това, което наричаме долна атмосфера. “Единственото” покривало разрушава космологичната, физическа връзка: око (земя) - небе. За разлика от него, другите покривала - индивидуалните - поставят под съмнение социалната: око - око (земя - земя). Те са множество не защото съществуват много отделни лица-лицемери сред хомогенното поле на веществото в долната атмосфера. Напротив - подчертана е тяхната неотличимост - те съществуват преди започване на прехода от вещество към вещ. Техните покривала стават отлики чак след извършването на всички действия, които създават условията за поява на История: блясане, разпръскване,

проглеждане, появяване... Лицемерите се появяват чак след първите определящи и именувани самостоятелни действия. И се явяват едновременно със свалянето на покривалата им. Първото споменаване на лицемерите в творбата е след изброените действия. Скриването на лицата им е част от невъзможността да се разпознае и разграничи истина от правда (“Лжата истина, кривдата правда подтердяват!”).

Появата на История (както и на самия лирически разказ) отново се определя когато се явят граници, разграничения - както в областта на долната аморфна атмосфера, така и в моралните, гносеологически и социални полета. Като финал ще използваме и друг цитат-илюстрация, който потвърждава нашето тълкуване:

...Живителний зефер ще да повее,
Покривала притворности ще да развее!

Отношението между атмосферата и времето (Пешаков).

За завръщането към сложността и за властта на небето

(1) Небосводът като център на времетраенето: пряката обвързаност между пространство, в което замира звездата и непротичане на времето. Времеясто.

Това любовно стихотворение - “Сяйни звездици...” от Георги Пешаков, което разглеждаме, е важно не единствено със словосъчетанието “место пресложно”, вече споменато в нашето изследване. Творбата на Пешаков е важна и с прякото обвързване на небето с времевия ход. Това не е изненадващо (ориентацията по светилата за часа от денонощието е закономерна, естествена), но пък е единственото място в стихотворството, където се споменава тази връзка. Още повече, че то е изградено тъкмо на нейната база - на връзката между време и пространство.

И така: светилата и времето се пресичат в движението си. В литературоведския език това е прието да се обобщава с термина "хронотоп". Ще избегнем подобно наименование, защото няма да разглеждаме небето като *термин*, а като събитие - времеясто.

В случая времеместото е представено като механична връзка, (напр.: “Часовете запрете, / Полек ходете” и т.н.). Относителната липса на органично единство създава *йерархични* отношения между време и място, с явно надмощие на пространството, което определя времето (а не обратно). Това, което може да се каже със сигурност за този модел е, че той не е Нютонов във физически, научен смисъл. (срв. частта “Въздухът е проточно, влажно тяло. *За еманципацията на въздуха и относителността на движението*”). Самите движения на звездите са по траектории, “кругове” - а пътят им е протичането на самото време (срв. “всичките движения <...> са относителни” Геров [1849: 7]).

В линията на тълкуване, която провеждаме, интерпретацията ни е насочена към извода, че в случая има оценностяване на вещта, предмета, пространството над не/видимото време. Недолюбването на несетивното е резултат от отъждествяването му с долната атмосфера. Стремещт за максимална телесност на езика и темите, върху които се изживява творбата, се забелязва и в тази частта за взаимоотношенията между време и пространство. *Времето е представено като небе, а Небето от своя страна като светила.*

Отново повтаряме: този модел не е необичаен, необичайна е пряката зависимост на небе и време.

Въпреки че текста може да се разглежда и като любовен, ние си позволяваме да го включим в общата рамка. Той представя един процес, отразил реалното историческо развитие на стихотворството. И едновременно с това същото движение се наблюдава като сюжет във всяка отделна творба.

(2) Небето - “место пресложно”.

Какво означава все пак това словосъчетание?

А. Безпомощност. Изрази, които отказват самото определяне, представят невъзможността на езика или на именуващия, да изкажат, това което е. Или по-скоро: *не е възможно такова положение като “това, което е”.*

Заместването на какъвто и да е обект с етикета “сложен” - го представя и като трудно мислим. *Така името на предмета подтиска мисленето за предмета* (срв. с

анализа в частта - "Небето е сложно оръдие, което изгражда нравите, културата и занаятите. *За сложността като история и безсилието на езика*")

Б. Всеобемност. Конкретно за тази творба небесната пресложност идва и от зависимостта на неперодичните, неправилни движенията на светилата с хода на времето (срв. с научната книжнина). Самото пространството е свободно за движения в различни посоки. И това е основната тема. Тя ясно отличава долната от връхната атмосфера. Тя структурира цялото поле на изследване, което проходиме и систематизира явленията, които се случват под тази всеобемност.

Всеобемността включва в себе си и всепоглъщането - точно такава е развитието, което ние проследявахме: от всеприсъствието на долната *веществена атмосфера* към всеобемането на горната *вещна атмосфера*. Пресложността естествено се явява в по-късен текст - сюжетно тя е възможна, а битийно - видна чак след изчезването на мъглата, тъмнината и други трафаретни мотиви, участващи в образуването на долната атмосфера. Така това *сложно място* се превръща в център, определител, родител, йерархично най-високопоставеното.

Сега можем да заключим - тази фраза отразява, ако не най-пълно, то поне най-обобщено представата за небето. С неговата особеност, която затруднява възможността да мислим за него, с отдалечеността му от останалата йерархична подредба. Това е неговата властна и властова позиция. "Положение", към което се отправят молби, възжеления, стремежи за йерархизация, очаквания за История и историчност. *Определител*, в чиито граници се вписват всички означени предмети.

Самата фраза за сложността със своето фактическо присъствие не е необичайна и можеше да не бъде цитирана тук. Цялото изложение досега достигаше до този тип изводи, които свеждаме до това словосъчетание. Самият цитат е случайно удобство за това изследване, доколкото той експлицира странното развитие на реалитета "небе" във ранното възрожденско стихотворство. *Сложността е проникване във и осъзнаване на Възрожденските шупли.*

Ето защо трябва да спрем тук, за да не навлезем окончателно в празнотата на думите и събитията.

Заклучение

След изпълнението на основната част от проекта по тази *"разгърната речникова статия"* върху небето, можем да си позволим да представим някои от главните изводи, до които достигнахме на този етап. Тук няма да предлагаме наново обобщенията, които правихме след някои от частите, те и без друго са отделени. Просто ще продължим и ще приключим предговора.

Може да се твърди, че и в научната книжнина, и в стихотворството, и в речниците има ясно разделение на въздуха от небето - долна от върхна атмосфера. Тази йерархична подредба е представена чрез многобройните понятийни разграничения в научната книжнина, а в стихотворството е разгърната на сюжетно равнище. За стихотворството е от значение, че това атмосферно разделение обуславя появата на История - *Историята е функция на атмосферата*.

Ако основното противоречие в науката е в противопоставянето между очевидно и обективно, то може да заключим, че и в този случай научната книжнина не се противопоставя на стихотворството, а по-скоро допълва представата за невъзможността за познаване на (горната) атмосфера. За всички автори липсата на сетивно усещане е сюжетообразуващ фактор при изграждането на стихотворните или научните текстове. База за сравнение беше наличието на изказвания и в стихотворството, и в науката за сложността на небето. Всъщност тази "сложност" може да бъде обяснена и като следствие на току-що изложените изводи. Тя е израз на желанието ни да обясним, дори това, което не разбираме. Да овладеем, с-хванем тези реалии, които са недостъпни. В случая може би най-недостъпната - небето.

До тук разгледахме двете части в сравнителен подход. Нека се върнем и към историческия поглед.

Освен прилики между стихотворството и науката се наблюдават и някои противопоставящи ги тенденции. В първите научни текстове повечето от понятията са антропологизирани, и развитието е в посока на деантропологизация и терминологизация. Този процес е противоположен в стихотворството - там появата на субекта е и фигуративен, и разказнообразуващ фактор, и исторически процес.

Докато в науката в началото присъстват по-скоро физиологични, а не физични определения (понятия), в стихотворството подобно фигуративно “физиологично” представяне и значение почти липсва. За това пък присъстват физически описания.

Научната книжнина и стихотворството се изменят в противоположни посоки и по въпроса за телата. Естествено изводите ни са ограничени и валидни по отношение на обекта “небе”. Докато ранновъзрожденските поети отразяват появата на телесността от веществото и явяването на човека от аморфната маса на флуидността, то учените постепенно изтласкват от своите представи и език антропологичните обяснения и изяснявания, целейки да еманципират въздуха от другите агрегатни състояния. Може да се предложи следното: те все повече се насочват към отбягване на определения на въздуха и небето посредством вещта и тялото за разлика от интереса им към веществото и флуида²⁹. Естествено за тази цел се използват нови транскрибирани термини и определена изреченска подредба, отличаващи двата изказа.

Стремяхме се да покажем, че различията между наука и стихотворство нарастват с времето. Тъкмо по време на Възраждането тези езици напускат донякъде общия си дом и се отдалечават в противоположни посоки. Възраждането, което тръгва с идеята да *обединява* езика, географските родни граници и историята, всъщност бива заместено от Просвещението. Кое в условията на тукашния XIX век по-скоро въвежда разслоение на езиците (вж. късната научната книжнина). Възрожденското *обединение* отстъпва на желанието да навакса множеството изкази, които ни се предлагат. Общата (народна) еманципация бива всъщност разбита от частните (професионални, занаятчийски или образователни) еманципации.

Ала близостта между двете крайни точки на словесността все пак може да бъде видяна в речниковото разграничение на двете атмосфери. Всички противоположни тенденции могат да бъдат не толкова обобщени, а подведени под

---

²⁹ Този процес няма общо с все по-усиленото боравене с абстрактни понятия, а по-скоро е различен поглед към сетивността.

общия знаменател на разделението, фиксирано също в речниците - “небето като част” (в науката) и “небето като място” (в стихотворството).

Естествено тенденциите имат своите упоменати изключения и не са проследени в своята завършеност, но целта беше да се обърне внимание на тази фаза, в която настъпва самата промяна и смяна на представите и езика. Този момент, в който започва преориентацията, наречена Възраждане. Момент характеризиращ се с многопосочност и не винаги еднозначна тенденция, която в един следващ (следвъзрожденски) етап е вече съвкупност от организирани посоки и се превръща в европейски западноцентричен вектор. Този “далечен” момент не ни интересува, защото ние разглеждаме превода, движението и превеждането, а не самото преведено дело.

Като финал да кажем още малко за самия период:

Възраждането и Просвещението се сблъскват в българския XIX век. Двете тенденции се различават и ние опитахме да го покажем с примери от текстовете, които анализирахме. Всъщност Възраждането като един утопичен проект така и не се осъществява изцяло. Това, което настъпва вместо него на политическо и езиково равнище е коренно различно и ние по традиция го назоваваме "Освобождение". Поради него, пък и заради Просвещенския проект, Възраждането остава по-скоро пожелание, мит, обусловил нашата История. Един невъзможен, модернистичен импулс.

И ако има нещо трагично в цялата тази история (или "речникова статия") за/на небето, то читателят може за утешение да прочете отново мотото...

Библиография:

- Бардовски, 1842:** В. Бардовски - "Математическа география", превод от руски - Иван Богоров, Одеса, Брауновата типография, 72 с.
- Бардовски, 1843:** В. Бардовски - "Всеобща география, за децата", превод от руски - Иван Богоров, Белград, Княжеско-сръбска типография, 422 с.
- Богоров, 1851:** Иван Богоров - "Кратка география математическа, физическа и политическа от И. Андреева", Букурещ, Капайнигова книгопечатня, 320 с.
- БТР, 1963:** "Български тълковен речник", съст. Любомир Андрейчин и др., София, БАН, II - IV издание, 1963-94 г.
- Гано, 1869:** А. Гано - "Опитна физика", превод от френски - Йоаким Груев, Книжарница на Хр. Г. Данов и с-ие в Пловдив, Русчук, Велес; печат - Виена, Л. Сомер, 613 с.
- Геров, 1842:** Найдено Геров - "Няколко думи за преводът на математическата география на Г. Ивана А. Богоева", Одеса, Брауновата типография, 25 с.
- Геров, 1849:** Найдено Геров - "Извод от Физика - част първа", Белград, Печатано в правителствената книгопечатня, 209 с.
- Геров, 1895:** Найдено Геров - "Ръчник на българският език с тълкуване речити на български и на руски", I-V(VI) част (1895-1904/8), Пловдив, Дружествена печатница "Съгласие"
- Гилтебрандт, 1882:** Петър Гилтебрандт - "Справочный и объяснительный словарь к Новому Завету", том I-III, 1882-5, Петроград, печатница Н. Т. Головина
- Груев, 1858:** Йоаким Груев - "Гуслица или нови песни", изд. И. Г. Трувчев и Хр. Г. Данов, Белград, в княжеско-сръбската книгопечатня, 36 с.
- Груев, 1861:** Йоаким Груев - "Уроци от землеописание", Българска книгопродавница - Пловдив; Виена, книгопечатница на Л. Сомер, 249 с. (в някои - 200 с.)
- Груев, 1870:** Йоаким Груев, пр. от полски - "Въздушни явления или що е въздух, вятър, роса, слана, мъгла, облаци, дъжд, сняг, град, гръмотевица и светкавица, небесна дъга и как може да се прокобява за времето кога ще развали", Книжица за народа, книжка първа, Книжарница на Хр. Г. Данов и с-ие в Пловдив, Русчук, Велес; печат - Виена, Л. Сомер и др., 56 с.
- Груев, 1872:** Йоаким Груев, пр. - "Земя и небо или какво нещо е земята и що има в нея и над нея, и какво нещо са слънцето, месецът и звездите и как

ся движат тии", Книжица за народа, книжка втора, Книжарница на Хр. Г. Данов и с-ие в Пловдив; печат - Виена, Л. Сомер и с-ие, 42 с.

Гюзелев, 1874: Иван Гюзелев - "Ръководство към Физиката", Книжарница на Хр. Г. Данов и с-ие в Пловдив, Русчук, Велес; печат - Прага, книгопечатница Гинек Милитки и Новак, 458 с.

Даничич, 1863: Тура Даничич - "Рјечник из книжевних старина српских", Белград, Вук Караджич, Д., том I-III, 1975 г. по изд. Белград, У Државној Штампарии, 1863 г.

Дьяченко, 1900: Григорий Дьяченко, съст. - "Полный церковно-славянский словарь", Москва: Посад, Издательский отдел Московского Патриарха, 1993, 1120 с., Репр. възпроизведено издание от 1900 г.

Дювернуа, 1888: Александър Дювернуа - "Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати", Москва, Унивеситетска типография, 1888-9...

Зафиров и Желев, 1857: Спас Зафиров и Цани Желев - "Българска гусла", изд. Спас Зафиров и Цани Желев, Цареград, у книгопечатницата на Царски вестник, 78 с.

Иванов, 1872: Александър Иванов - "Разкази за небето и земята", превод от руски - Любен Каравелов, Детска библиотека, N1, Букурещ; Печатница "Свобода", 79 с.

Икономов, 1856: Георги Икономов - "Кратко землеописание. Естествено-математическо и гражданско", Букурещ, книгопечатнята Капайнигова, 134 с.

Малинин, 1873а: А. Малинин и К. Буренин - "Космография (ръководство за училищата)" - превод от руски Димитър Енчев, Книгопродавница Момчилов и с-ие в Търново; печат - Виена, Л. Сомер и с-ие, 200 с.

Малинин, 1873б: А. Малинин и К. Буренин - "Физическа география (ръководство за училищата)" - превод от руски, по третото изправено и допълнено издание - Димитър Енчев, Книгопродавница Момчилова и С-ие в Търново (и Русе); печат - Виена, Л. Сомер, 144 с.

Митчел, 1875: О. Митчел - "Небесни светила или планетите и звездни мирове. Популярно изложение на всички открития и теории на новата астрономия от О. М. Митчеля", преводач Димитър Витанов, Виена, Книжарница на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук, Велес, 272 с.

Мори, 1873: М. Ф. Мори - "Физическа география", превод - Димитър Витанов, Книжарница на Хр. Г. Данов и с-ие в Пловдив, Русчук,

Велес; печат - Прага, книгопечатница Милитки и Новак, 144 с.

Оджаков, 1871: Петър Оджаков - "Наука за песнотворство и стихотворство. Учебник за в по-главните общински български училища", Одеса, печатница на Л. Нитче, 142 с.

Петров, 1865: Спиридон Петров - "Пълна математическа и физическа география от Спиридона Петрова. За употребление на народните училища. Част първа: Математическа география", Русе, печатница на Дунавската провинция, 157 с.

Радев, 1997: Иван Радев и др.. - "Енциклопедия на българската възрожденска литература", Велико Търново, Абагар, 838 с.

Радулов, 1843: Сава Радулов, пр. от гръцки - "Стихийни уроци землеописания в полза учащим се Болгарским юношам", Смирна, типография А. Дамианов, 32 с.

РСР – 1884: "Рячник на Святото писание", Цариград, Американхан, 620 с.

СДСЯСОЕ - 1899: "Словарь древнаго славянскаго языка составленный по Остромиравому евангелию (Миклошичу, Востокову)", Петербург, II част, 964 с.

Срезневский, 1893: Измаил Срезневский - "Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам", фототипно издание, Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей", 1958 г., по: Санктпетербург, Императорская академия наук, том I-III, 1893-1903 г.

Стоянов, 1957: Маньо Стоянов, съст. – "Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания. 1806-1878", под ред. на проф. Александър Бурмов, София, Наука и изкуство, Държавна библиотека "Васил Коларов", Отдел Ръкописи и старопечатни книги, 1957-59, т. I, 664 с.

СЦСРЯ – 1847: "Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка составленный вторым отдялением императорской академии наук", Санктпетербург, I-IV част

Топалов, 1980: Кирил Топалов, съст. – сб. "Българска възрожденска поезия", София, Български писател, Библиотека Възрожденска книжнина, 614 с.

Фотинов, 1843: Константин Фотинов, пр. от гръцки - "Общее землеописание вкратце за сичката земля", "География - Обща же и основна с новоначертания Харта за употребление болгарскаго юношества", Смирна, типография А. Дамианов, 236 с.

- Хрулев, 1858:** Тодор Хрулев - "Кратка география или землеописание...", първо издание, Букурещ, типография Нифон, Митрополит, 34 с.
- Хрулев, 1863а:** Тодор Хрулев - "Краткий речник за чуждестранните речи, които се намират в български език", Браила, Румъно-българската книгопечатница на Хр. Д. Ваклидов, 26 с.
- Хрулев, 1863б:** Тодор Хрулев - "Кратко землеописание", трето издание, основно преработено, Браила, Румъно-българската книгопечатница на Хр. Д. Ваклидов, 28 с.
- Шишков, 1857:** Тодор Шишков - "Малка енциклопедия или първоначални познания за деца", второ издание, Цариград, Цариградски вестник, 32 с.
- Шишков, 1873:** Тодор Шишков, и съст. - "Éléments de littérature. Елементарна словесност в два курса от Т. Н. Шишкова" том I, първи курс "Теория на словесността по руския учебник на Н. Минина, съставил на български Т. Н. Шишков", Цариград, в печатницата на Читалище, 207 с.
- Шуберт, 1872:** Д. Шуберт - "Физика за главни народни училища", превод от немски - Йоаким Груев, Книжарница на Хр. Г. Данов и с-ие в Пловдив, Русчук, Велес; печат - Виена, Л. Сомер и с-ие, 192 с.